

Research Paper

Citizenship rights and political development in the Islamic Republic of Iran: Challenges and opportunities

Seyed Rahim Abolhasani¹

Received: Nov. 3, 2025; Accepted: May. 31, 2026

ABSTRACT

Citizenship rights are considered one of the most fundamental components of political development in contemporary societies and play a decisive role in strengthening the legitimacy, efficiency, and stability of political systems. In the Islamic Republic of Iran, the Constitution and the Charter on Citizens' Rights have provided important legal and institutional capacities for guaranteeing fundamental freedoms, political participation, and public supervision. Nevertheless, the gap between legal texts and practical implementation has caused the realization of these rights to face numerous structural, legal, and cultural challenges. The present study aims to examine the opportunities and challenges related to the realization of citizenship rights and their impact on political development in the Islamic Republic of Iran. The research adopts a descriptive-analytical method based on a qualitative approach, and data were collected through library research and analysis of legal and academic documents. The findings indicate that factors such as the rule of law, political participation, informational transparency, freedom of expression, civil institutions, and public oversight can create the foundations for political development and the enhancement of social capital. In contrast, weak enforcement guarantees, legal contradictions, restrictions on independent civil institutions, lack of a culture of accountability, and insufficient public awareness of citizenship rights are among the major obstacles to political development in Iran. The results suggest that sustainable political development in Iran requires the mutual reinforcement of citizenship rights, accountable institutions, and transparent governance mechanisms. Ultimately, the greater the guarantee and implementation of citizenship rights, the stronger public participation and social trust become, thereby paving the way for sustainable political development.

Keywords: citizenship rights, political development, political participation, rule of law, transparency, accountability, civil institutions

1. Associate Professor of Political Sciences, Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

✉ abhasani@ut.ac.ir

* Corresponding Author

INTRODUCTION

In the contemporary world, political development is regarded as one of the most important indicators of social progress and is directly connected to the realization of citizenship rights. In modern political theories, political development is not limited to the expansion of administrative structures or governmental efficiency; rather, it requires the strengthening of political participation, the rule of law, transparency, accountability, and the protection of fundamental freedoms. Within this framework, citizenship rights are not merely legal concepts but also instruments for enhancing political legitimacy, increasing public trust, and consolidating social capital.

In the Islamic Republic of Iran, citizenship rights occupy an important position. The Constitution of the Islamic Republic of Iran contains numerous principles related to political participation, freedom of expression, the right to assembly, and equality before the law. These principles demonstrate that Iran's legal structure possesses considerable theoretical capacities for political development. In addition, the adoption of the Charter on Citizens' Rights in 2016 reflected an attempt to expand the discourse of citizenship rights at both public and governmental levels.

Despite these legal capacities, a significant gap remains between legal provisions and their implementation. Restrictions on civil institutions, weakness in the culture of accountability, ambiguities in certain laws, limitations on free access to information, and inadequate education regarding citizenship rights have resulted in the incomplete or selective implementation of many fundamental rights. Such conditions have led to consequences such as declining public trust, weak political participation, and an increasing distance between the state and society.

At the same time, Iranian society has experienced broad social, cultural, and communicational transformations in recent decades. The expansion of cyberspace, the increasing level of higher education, and the growth of public awareness have strengthened citizens' demands for the protection of their rights and freedoms. Under these circumstances, attention to citizenship rights is not only a legal necessity but also a strategic requirement for maintaining political stability and strengthening the legitimacy of the political system.

Accordingly, the central issue of this study is to examine the opportunities and challenges related to citizenship rights and their influence on political development in the Islamic Republic of Iran. The article seeks to provide a realistic analysis of the existing capacities and obstacles and to propose strategies for strengthening political development in Iran.

PURPOSE

The primary objective of this research is to analyze the relationship between citizenship rights and political development in the Islamic Republic of Iran and to

identify the major opportunities and challenges associated with the realization of these rights. The study attempts to demonstrate how strengthening citizenship rights can contribute to increased political participation, social trust, and governmental efficiency, while deficiencies in protecting these rights may hinder the process of political development.

The secondary objectives of the study include:

1. Examining the legal and institutional capacities of the Islamic Republic of Iran regarding citizenship rights;
2. Analyzing the role of the rule of law, transparency, and political participation in political development;
3. Identifying structural and cultural obstacles to the realization of citizenship rights;
4. Investigating the role of civil institutions and media in strengthening political participation;
5. Providing recommendations for promoting political development and institutionalizing citizenship rights in Iran.

METHODOLOGY

This study is considered an applied and developmental research project in terms of purpose and adopts a descriptive-analytical method in terms of approach. A qualitative framework was employed to analyze concepts and explain the relationship between citizenship rights and political development. Data were collected through library research, examination of legal documents, analysis of the Constitution of the Islamic Republic of Iran, the Charter on Citizens' Rights, and scholarly sources related to political science, political sociology, and public law.

During the research process, theoretical concepts concerning citizenship rights and political development were first reviewed. Subsequently, through content analysis, the principal opportunities and challenges within Iran's political and legal structure were identified. To enhance the validity of the research, the views of various scholars in the fields of public law, political development, and civil society were comparatively analyzed.

Data analysis was conducted based on a structural-functional approach. Within this framework, political institutions, legal systems, and social structures were evaluated as influential factors affecting the realization of citizenship rights. Moreover, the study analytically examined the relationship between variables such as the rule of law, political participation, informational transparency, institutional accountability, and political development.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

FINDINGS

The findings reveal that the Islamic Republic of Iran possesses considerable legal and institutional capacities for the realization of citizenship rights and political development; however, it simultaneously faces major challenges.

One of the most significant opportunities lies in the constitutional capacities related to guaranteeing fundamental rights. Principles concerning political participation, freedom of expression, the right to assembly, and equality before the law indicate that Iran's legal system has the theoretical foundations necessary for political development. Institutions such as Islamic councils, the Parliament, and supervisory organizations may also contribute to strengthening public participation and social oversight.

The findings demonstrate that the rule of law is the most important factor linking citizenship rights to political development. The more laws are implemented transparently, fairly, and without discrimination, the greater the level of public trust and social capital becomes. An independent judiciary and effective supervisory institutions can prevent violations of citizens' rights and strengthen political participation.

Informational transparency is also identified as a key factor in political development. Citizens' access to information and the strengthening of independent media enhance public supervision over governmental performance and reduce the likelihood of structural corruption. In the age of information technology, transparency has become one of the essential requirements of good governance.

Regarding political participation, the findings suggest that citizens are more willing to engage in elections, civil activities, and social oversight when they believe that their votes and opinions have a meaningful impact on public decision-making. Strengthening political parties, professional associations, and civil institutions can transform political participation from a temporary electoral activity into a stable and institutionalized process.

Despite these opportunities, the research indicates that the realization of citizenship rights in Iran faces several challenges. One of the most significant obstacles is the weakness of enforcement mechanisms related to citizenship rights. In many cases, laws are implemented incompletely or selectively, which undermines public trust.

Another important challenge is the insufficient institutionalization of accountability within parts of the administrative and political system. When authorities do not perceive themselves as accountable to public opinion, public oversight weakens and the concentration of power intensifies.

Legal contradictions and inconsistencies also create confusion for executive and judicial institutions. As a result, citizens' rights are often restricted in practice, and the implementation of laws lacks coherence and consistency.

In addition, inadequate public awareness and insufficient education concerning citizenship rights constitute major barriers. Many citizens lack sufficient knowledge about their legal rights, which weakens legal demands and active political participation.

The research further demonstrates that restrictions on civil institutions and non-governmental organizations represent another serious obstacle to political development in Iran. A weak civil society cannot effectively transfer social demands, supervise political power, or strengthen participatory political culture.

CONCLUSION

The results of this study demonstrate that citizenship rights and political development in the Islamic Republic of Iran share a reciprocal and interdependent relationship. Political development cannot be achieved without guaranteeing citizens' fundamental rights, while the realization of citizenship rights requires accountable, transparent, and law-oriented political structures.

Although the Constitution of the Islamic Republic of Iran provides important capacities for guaranteeing citizenship rights, the principal challenge lies in the implementation and institutionalization of these rights. The gap between law and practice, weak accountability, restrictions on civil institutions, and insufficient transparency are among the major obstacles to political development in Iran. Conversely, strengthening the rule of law, expanding informational transparency, supporting civil institutions, improving citizenship education, and increasing political participation can create the foundations for sustainable political development. Political development becomes achievable when citizens feel that their rights are respected and that they can effectively participate in public decision-making processes.

Ultimately, the future of political development in Iran largely depends on the success of institutionalizing citizenship rights and balancing governmental authority with fundamental freedoms. The stronger public trust, institutional accountability, and civil participation become, the more sustainable political stability and legitimacy will be.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the author.

FUNDING

This research received no specific grant from any funding agency in the public, private, or not-for-profit sectors.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

BIBLIOGRAPHY

- Abdmolaei, A., Safari Shali, R., & Kazemipour, S. (2021). The contexts of return migration of faculty members in Tehran: A qualitative study. *Iranian Population Studies*, 7(1), 219-256. doi: 10.22034/jips.2021.306276.1129 [In Persian]
- Abdolahi, A., & Rezaee, M. (2022). An investigation of inclination to migrate from Iran and factors affecting the process: Results of the secondary analysis of social capital survey in 2018. *Journal of Interdisciplinary Studies in Humanities*, 14(4), 159-187. doi: 10.22035/isih.2022.4600.4549 [In Persian]
- Abedi Ardakani, M., & Soltani, L. (2020). *Rabete-ye nezām-e edārī va towse 'e-ye siāsī dar Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Irān (bā bahre-gūrī az algū-ye nazarī-ye Jagorayb)* [The relationship between administrative system and political development in the Islamic Republic of Iran (using Jagorayb's theoretical model)]. *Faslnāme-ye Siāsat*, 50(2), 629-649. [In Persian]
- Ahmadi, F. (2011). Higher education and elite migration in Iran. *Noor Research Journal*, 8(85), 39-79. [In Persian]
- Akin, M. A., & Karadas, E. (2023). Reasons behind the migration of highly qualified employees from Turkey: The case of software developers and engineers. *Journal of Economy Culture and Society*, 1-14. doi.org/10.26650/jecs2023-1229036
- Alam, A., & Nouri-Asl, A. (2019). *Hoquq-e nehādīn-e šohrvandī va mošārekat-e siāsī (rāhjū-ye towse 'e-ye siāsī)* [Institutional citizenship rights and political participation (a pathway to political development)]. *Faslnāme-ye Siāsat*, 49(1), 127-145. [In Persian]
- Al-Haddad, M., Jamieson, S., & Germenī, E. (2022). International medical graduates' experiences before and after migration: A meta-ethnography of qualitative studies. *Medical Education*, 56(5), 504-515. doi: 10.1111/medu.14708
- Alias, N. E., Hussein, N., Koe, W., Othman, R., & Marmaya, N. H. (2022). A conceptual model of engineers' retention: A review of talent management practices in manufacturing sector. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 12(1), 2277-2295. doi:10.6007/IJARBS/v12-i1/12136
- Amiri, S. (2016). *Rišeḥā-ye mellī va beynolmelālī-ye cālešhā-ye hoqūq-e šahrvandī dar Irān* [National and international roots of the challenges of citizenship rights in Iran]. *Siyāsat*, 10(1), 75-97. [In Persian]
- Amorim-Lopes, M., Almeida, A., & Almada-Lobo, B. (2019). Physician Emigration: Should they stay or should they go? A Policy Analysis. *Computational Economics*, 54(3), 1-27. doi:10.13140/RG.2.2.35505.17767
- Bashiriyeh, H. (2001). *Jāme 'e-šenāsī-ye siāsī-ye Irān: Dowrān-e Jomhūrī-ye Eslāmī* [Political Sociology of Iran: The Period of the Islamic Republic]. Tehran, Iran: Nashr-e Ney. [In Persian]

- Bashiriyeh, H. (2002). *Towse'e-ye siāsī va mošārekāt dar Īrān* [Political Development and Participation in Iran]. Tehran, Iran: Nashr-e Ney. [In Persian]
- Beidollahkhani, A., & Farkhari, M. (2022). Meta analysis of factors affecting political development in Iran between 2010 to 2020. *Journal of Political Knowledge*, 18(1), 55-82. doi:10.30497/pkn.2022.241752.2900 [In Persian]
- Cham Asemami, M., Narengi Thani, F., Mirkamali, S. M., & Zolfagharzadeh, M. M. (2024). Analyzing the Reasons of the Migration of Academic Elites from the Perspective of the Functions of Higher. *Management and planning in educational systems*, 17(1), 1-25. doi: 10.48308/mpes.2024.233384.1380
- Dashti, F., & Shaheidar, A. K. (2022). *Tabyīn-e naqš-e jāme'e-ye madanī dar tahaqqoq-e hoqūq-e šohrvandi* [Explaining the role of civil society in the realization of citizenship rights]. *Faslnāme-ye Tamaddon-e Hoqūqī*, 5(10), 71–98. [In Persian]
- Eberl, J. M., Meltzer, C. E., Heidenreich, T., Herrero, B., Theorin, N., Lind, F., Berganza, R., Boomgaarden, H. G., Schemer, C., & Strömbäck, J. (2018). The European media discourse on immigration and its effects: a literature review. *Annals of the International Communication Association*, 1-17. doi:10.1080/23808985.2018.1497452
- Fujiwara, A. (2023). *Highly skilled foreign engineer innovation in developed countries: Evidence from patent data analysis in Japan*. CSRDA Discussion Paper, 67. Center for Social Research and Data Archives. (Dessertation for the degree Master), The University of Tokyo. doi:10.13140/RG.2.2.35863.34725
- Fujiwara, A. (2025). Who leads in immigrant engineer innovation? The shift from developed to developing countries. *Journal of the Knowledge Economy*, 4(74), 1-32. doi:10.1007/s13132-025-02691-z
- Fujiwara, A., & Watanabe, T. (2017). Knowledge management using external knowledge. *International Journal of Innovation Management*, 21(4), 1-16. doi:10.1142/S1363919617500311
- Gherhes, V., Dragomir, G. M., & Cernicova, M. (2020). Migration intentions of Romanian engineering students. *Sustainability*, 12(12), 1-31. doi:10.3390/su12124846
- Golmohammadi, A., Dinparast, F., & Kalateh, F. (2022). *Towse'e-ye siāsī va nehādmāndi-ye godrat-e siāsī: erā'e-ye algū-ye novin barā-ye sanješ-e towse'e-ye siāsī* [Political development and institutionalization of political power: Presenting a new model for measuring political development]. *Pazhūhne-mā-ye 'Olum-e Siāsī*, 17(2), 163–206. [In Persian]
- Hager, A. (2021). What drives migration to europe? Survey experimental evidence from lebanon. *International Migration Review*, 55(3), 929-950. doi: 10.1177/0197918320988662
- Haghdooost, A. A., Noorihekmat, S., Talaei, B., Malekpour Afshar, R., Salavati, B., Behzadi, F., & Bazrafshan, A. (2022). An Investigation of Factors Associated with Emigration of the Health Workforce in Iran in 2022. *Iranian Journal of Culture and Health Promotion*, 6(2), 205-213. [In Persian]

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Hashemi, S. M., Hemmati, M., & Esmaeilzadeh, H. (2009). *Hoqūq-e šohrvandi va towse'e-ye šahri-ye mošārekatī* [Citizenship rights and participatory urban development]. *Fasnāme-ye Tahqīqāt-e Hoqūqī*, 12(50), 49–80. [In Persian]
- Hashmian Jazi, M., Hashemi, S. H., & Shams Natari, M. E. (2022). Ruykard-e Johuri-ye Eslāmi-ye Iran be hoquq va āzadihā-ye bonyādin [The approach of the Islamic Republic of Iran to fundamental rights and freedoms with an emphasis on crimes against national security]. *Rahyāft-e Enqelāb-e Eslāmi*, 16(60), 29–44.
- Jabehdar Maralani, J. (2021). Investigation the significant reduction in engineering applicant. *Iranian journal of engineering education*, 22(87), 137-143. doi: 10.22047/ijee.2021.263013.1803
- Jalāli, M., & Mohebati, E. (2024). *Hoqūq va towse'e dar kašākash-e roykard-hā-ye nazarī* [Law and Development in the Tension of Theoretical Approaches]. *Pazhūheš-hā-ye Hoqūqī*, 23(57), 135–162. [In Persian]
- Jalāli, M., & Mohebati, E. (2025). *Paradigm-hā-ye «Hoqūq va Towse'e»: az mohandesī-e eqtesādi tā torrom-e hoqūq-hā* [Paradigms of “Law and Development”: From Economic Engineering to Rights Inflation]. *Pazhūheš-hā-ye Hoqūq-e Eqtesādi va Tejārī*, 3(1), 115–147. [In Persian]
- Karaduman, H. A., & Çoban, E. (2019). Brain drain in Turkey: an investigation on the leading motives of skilled migration. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(7), 322-339.
- Kazemi, M. R. (2019). *Sarmāye-ye ejtemā'ī va towse'e-ye siāsī dar Irān-e mo'āser* [Social capital and political development in contemporary Iran]. Tehran, Iran: SAMT.
- Keshavarz, Kh. (2023). Hope and despair in the Iranian society: A case study of students of universities in Tehran. *Journal of Iranian Cultural Research*, 16(3), 93-120.
- Khakzad, F., Ahmadi, F., & Jafarzadeh Ghooshchi, S. (2025). Key challenges in human resource education within the engineering discipline during the fourth Industrial revolution. *Iranian Journal of Engineering Education*, 27(105), 1-22. doi: 10.22047/ijee.2024.472725.2104
- Khalafāzadeh E'temāl, E., Ma'mārzādeh Tehrān, G. R., Behlouli Zeynab, N., & Bigzādeh, Y. (2021). *Ta'sir-e nezām-hā-ye edārī bar farāyand-e towse'e-ye siāsī dar Irān va barkhī kešvar-hā-ye Āsiyāi: pazhūheš-e tatbīqī* [The impact of administrative systems on the process of political development in Iran and some Asian countries: A comparative study]. *Motāle'āt-e Modīriyat-e Dowlatī-ye Irān*, 4(2), 191–219. [In Persian]
- Khushhāl, F., & Khushhāl, A. (2019). *Čāleš-hā-ye hoqūq-e šohrvandi va modiyān-e māliyāt* [Challenges of citizenship rights and taxpayers]. *Pazhūhne-mā-ye Māliyāt*, 27(44), 167–185. [In Persian]
- Lucena, J., Schneider, J., & Leydens, J. A. (2024). *Engineering and Sustainable Community Development*. Second Edition.
- Malekshahi, H. A., Vaez, N., & Taghipoor, F. (2021). Pathology of the policies of the Islamic

republic of Iran to control the migration of elites. *Iranian Political Sociology*, 4(4), 271-290. doi: 10.30510/psi.2022.313046.2571

- Meissner, F., & Taylor, L. (2024). Migration information infrastructures: power, control and responsibility at a new frontier of migration research. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(9), 2227–2246. doi:10.1080/1369183X.2024.2307772
- Mohammadi-Far, N., & Masoudinia, H. (2016). *Barrasi-ye rābete-ye miyān-e estīfā-ye hoqūq-e šohrvandi bā mīzān-e mošārekāt-e siāsī: motāle'e-ye moredī, barrasi-ye tatbīqī-ye do šahr-e Esfahān va Kermānšāh* [Examining the relationship between the realization of citizenship rights and the level of political participation: A comparative case study of Isfahan and Kermandshah]. *Pazhūhesh-hā-ye Ravābet-e Beynolmelalī*, 6(19), 213–248. [In Persian]
- Mohammadi-Far, N., Shahramnia, A. M., Masoudinia, H., & Hatami, A. (2017). *Barrasi-ye rābete-ye miyān-e estīfā-ye hoqūq-e šohrvandi bā no'e mošārekāt-e siāsī dar šahr-e Esfahān* [Examining the relationship between the realization of citizenship rights and the type of political participation in the city of Isfahan]. *Jāme'e-šenāsi-ye Kārbordi*, 28(2), 147–162. [In Persian]
- Mohseni, M., et al. (2018). *Nezārat-e hamgānī va šafāfiyat dar hokūmat* [Public oversight and transparency in government]. *Faslnāme-ye Motāle'āt-e Siāsī-ye Jahān-e Eslām*, 8(2), 329–345. [In Persian]
- Mohseni, W., Hashemi, S. M., Javid, M. J., & Abbasi, B. (2019). *Tahlīl-e hoqūqī-ye nesbat-sanjī-ye haqq-e dastresī-ye omūm be ettelā'āt bā tahaqqoq-e hoqūq-e šohrvandi ba ta'kīd bar nezām-e hoqūqī-ye Irān* [Legal analysis of the relationship between the public right of access to information and the realization of citizenship rights with emphasis on Iran's legal system]. *Pazhūhesh-e Hoqūq-e Omūmī*, 20(62), 321–354. [In Persian]
- Mollahsalehi, M. (2017). *Barrasi-ye nesbat-e miyān-e behbūd-e šāxes-hā-ye hākemiyat-e qānūn va towse'e-ye siāsī* [Examining the relationship between the improvement of rule of law indicators and political development]. *Majles va Rāhbord*, 24(89), 35–54. [In Persian]
- Motaghi, A., & Qarehbeigi, M. (2018). *Naqš-e hoqūq-e šohrvandi dar towse'e-ye siāsī-ye nehād-hā-ye šahri (mored-pazhūhī: šahrdārī-ye Tehrān)* [The role of citizenship rights in the political development of urban institutions (case study: Tehran Municipality)]. *Joghrafiya*, 16(58), 100–114. [In Persian]
- Movahedi, N. (2019). *Sarmāye-ye ejtemā'ī va e'temād-e omūmī dar Irān* [Social capital and public trust in Iran]. Tehran, Iran: Nashr-e Kavir.
- Nazari, V., Gholami, M., Sadeghi, A., & Tarlan, F. (2021). *Tahlīlī bar čāleš-hā-ye hoqūq-e šohrvandi dar šahr-hā-ye Irān (motāle'e-ye moredī: šahr-e Qazvīn)* [An analysis of citizenship rights challenges in Iranian cities (case study: Qazvin)]. *Pazhūhesh-hā-ye Joghrafiyā-ye Ensānī*, 53(1), 227–241. [In Persian]
- Nishu, M., Hossain, M., & Sattar, A. (2024). Analyzing migration patterns of engineers in Bangladesh using data analytics. *International Conference on Computer and Information Technology*, 843-848. doi: 10.1109/iccit64611.2024.11022042

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Nozari, H. A. (2013). *Modernity and Modernism: A Collection of Essays in Politics, Culture, and Social Theory* (1st ed.). Tehran, Iran: Naqshe Jahan Publications.
- Parvin, K., & Firouzi, M. (2022). *Šafāfiyat dar omur-e omumi be-manzale-ye rāhkār-e jalb-e e'temād-e omumi ba takid bar nezām-e hoqūqi-ye Irān*. Quarterly Journal of Public Law Studies, University of Tehran, 52(2), 597–616. [In Persian]
- Pasandideh, A., Khorsand Safaei, L., & Nezakaty Rezapour, F. (2025). Quantitative and Qualitative analysis of the social demand for the education of the country's youth in engineering fields. *Iranian Journal of Engineering Education*, 26(104), 77-110. doi: 10.22047/ijee.2024.460751.2087
- Poon, Y. R., Lin, Y. P., Griffiths, P., Yong, K. K., Sea, B. & Ying, S. (2022). A global overview of healthcare workers' turnover intention amid COVID-19 pandemic: a systematic review with future directions. *Human resource health*, 20(70): 1-14. doi:10.1186/s12960-022-00764-7
- Raheshkho, M., Rafiian, M., & Amini, E. (2012). Investigating the role of social and cultural factors on the migration of Iranian students abroad (Case study: Pécs University of Medical Sciences, Pécs, Hungary). *Quarterly Journal of Social Research*, 4(16), 83-104.
- Rezaei, M., & Sadeghi, R. (2021). Migration aspiration of Iranians and its determinants. *Two Journal of Contemporary Sociological Research*, 10(18), 35-62. doi: 10.22084/csr.2021.21216.1772
- Roshani, Y., Sharifi, A., & Farkish, H. (2018). *Jāygāh-e nezām-e siāsī-ye tahzabī dar šekl-gīrī va tahaqq-e hoqūq-e šohrvandi* [The role of a party-based political system in the formation and realization of citizenship rights]. *Hoqūq-e Pezeškī*, 12, 387–398. [In Persian]
- Saideh, S. (2020). Return migration and reintegration challenges: lived experience of expert returnees via Iranian universities. *Journal of Research and Planning in Higher Education*, 25(3), 97-120.
- Salavati Sarcheshmeh, B. (2024). Shifting from academic mobility to student migration; A case study of Iran. *Journal of University Studies*, 2(2), 89-135. doi: 10.22035/jous.2024.5417.1093
- Salimi, K. (2018). *Studying the degree of Tehran university student's tendency to educational migration and factors affecting it* (Dessertation for the degree Master). University of Kharazmi. Tehran, Iran.
- Salmani Sola, H. (2022). *Designing a model to prevent the migration of doctors and nurses*. (Dessertation for the degree Master), Islamic Azad University, Tehran.
- Salmani, Z., Sharifi, A., & Farkish, H. (2022). *Čāleš-hā-ye hoqūq-e šohrvandi dar nezām-e edārī-ye Irān dar partow-e hokmrānī-ye khūb* [Challenges of citizenship rights in Iran's administrative system in light of good governance]. *Ta'ālī-ye Hoqūq*, 8(3), 199–229. [In Persian]
- Selyani, M., Fallahzadeh Abargui, M. A. R., & Motazedian, R. (2019). *Hoqūq-e šohrvandi dar nezām-e edārī: tahlīlī bar čāleš-hā-ye ejrā* [Citizenship rights in the administrative system: An analysis of implementation challenges]. *Hoqūq-e Edārī*, 7(20), 147–176. [In Persian]

- Shahabadi, A., Karimkoshteh, M. H., & Mahmoudi, A. (2006). Investigating the factors affecting brain drain (A case study of Iran). *Journal of Business Research*, 4(39), 39-81.
- Shahali, A. R., Asadi, M., & Salimbeigi, H. (2020). *Tahlil-e mazmūnī-ye towse 'e-ye siāsī dar qānūn-e asāsī-ye Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Irān* [Thematic analysis of political development in the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. *Māhnāme-ye Jāme 'e-šenāsī-ye Siāsī-ye Irān*, 3(3), 61–85. [In Persian]
- Sharifi, A., & Shahnazi, R. (2023). Migration and development: Benefits of international migration for origin countries. *Journal of Social Continuity & Change*, 2(2), 307-337. doi: 10.22034/jsc.2023.19871.1075
- Sharifi, I., & Beheshtifar, M. (2022). Identifying and prioritizing factors affecting internal human resource rewards. *Transformative Human Resources Quarterly*, 1(3), 47-63.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques*. Newbury Park, CA: Sage.
- Villegas, M. A. Q., Castillo, M. L., Fernández, D. M., & Concepción, Y. C. P. (2025). Emigration and life projects of university students from a quantitative perspective. *Journal of Lifestyle & Sdgs Review*, 5(6), 1-20. doi:10.47172/2965-730X.SDGsReview.v5.n06.pe06953
- Yaghoubi, M., Jafari, A., & Salmanzadeh, J. (2024). Barresi-ye noqāt-e qovat va za'f-e qānoun-e entešār va dastrasi-ye āzād be ettelā'āt az didgāh-e hoquqdānān. *Majles va Rāhbord*, 31(117), 497-528.
- Zanjani, H. (2001). *Mohājerat* [Migration] (1st ed.). Tehran, Iran: SAMT.

Abstract

مقاله پژوهشی

حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران؛ چالش‌ها و فرصت‌ها

سیدرحیم ابوالحسنی^۱

دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱؛ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰

چکیده

حقوق شهروندی به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین توسعه سیاسی، نقشی تعیین‌کننده در ارتقای مشروعیت و کارآمدی نظام‌های سیاسی ایفا می‌دارد. در جمهوری اسلامی ایران، قانون اساسی (۱۳۶۸) و منشور حقوق شهروندی (۱۳۹۵) چارچوب‌های نظری و حقوقی مهمی برای تضمین آزادی‌ها و مشارکت شهروندان فراهم ساخته‌اند. با این حال، شکاف میان نص قانون و واقعیت‌های اجرایی، چالش‌های متعددی را در مسیر تحقق این حقوق ایجاد کرده است. سوال پژوهش حاضر این است: فرصت‌ها و چالش‌های تحقق حقوق شهروندی در توسعه سیاسی ایران کدامند؟ یافته‌های پژوهش، بر پایه روش استنتاج منطقی و واکاوی ساختاری-کارکردی، نشان می‌دهد که تقویت زیرساخت‌های حاکمیت قانون، نهادینه‌سازی مشارکت سیاسی، بسط شفافیت اطلاعاتی و توانمندسازی نهادهای مدنی، کلیدی‌ترین فرصت‌های ساختاری در مسیر پیوند میان حقوق شهروندی و توسعه سیاسی محسوب می‌شوند. در مقابل، ضعف‌های حقوقی و نهادی، نبود فرهنگ پاسخگویی، تعارض قوانین، کمبود آگاهی عمومی و محدودیت فعالیت نهادهای مدنی مستقل، از چالش‌های اصلی به‌شمار می‌آیند. نتیجه پژوهش حاکی از آن است که تحقق توسعه سیاسی در ایران در گرو تقویت متقابل حقوق شهروندی و سازوکارهای نهادی شفاف و پاسخگوست. در نهایت، این دو مقوله در یک رابطه دوسویه قرار دارند؛ به‌گونه‌ای که تضمین حقوق شهروندی زمینه توسعه سیاسی را فراهم می‌سازد و توسعه سیاسی نیز بستر نهادینه‌سازی این حقوق را تقویت می‌کند.

کلیدواژه‌ها: حقوق شهروندی، توسعه سیاسی، مشارکت سیاسی، شفافیت، پاسخگویی، نهادهای مدنی

۱. دانشیار علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۱. مقدمه و بیان مسئله

یکی از مهم‌ترین مباحث در علوم سیاسی معاصر، نسبت میان حقوق شهروندی و توسعه سیاسی است. در نظریه‌های کلاسیک و جدید، توسعه سیاسی بدون تضمین حقوق بنیادین شهروندان، تحقق‌پذیر نیست. زیرا شهروندان از رهگذر برخورداری از حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی قادر می‌شوند در فرآیندهای تصمیم‌گیری مشارکت کنند و از این راه هم بر مشروعیت نظام سیاسی بیفزایند و هم کارآمدی آن را تقویت نمایند. از این رو، حقوق شهروندی نه صرفاً یک مقوله حقوقی، بلکه عاملی سیاسی و اجتماعی برای تثبیت نظم و تقویت دموکراسی محسوب می‌شود.

در ایران، حقوق شهروندی جایگاهی ویژه در قانون اساسی دارد. اصول متعددی همچون اصل ششم (اداره امور کشور با اتکا به آرای عمومی)، اصل بیستم (برابری همه افراد در برابر قانون)، اصل بیست‌وسوم (آزادی عقیده)، اصل بیست‌وششم (حق تشکیل احزاب و انجمن‌ها)، و اصل بیست‌وهفتم (حق اجتماعات) بر ضرورت رعایت و تضمین حقوق بنیادین شهروندان تأکید کرده‌اند. افزون‌براین، منشور حقوق شهروندی که در سال ۱۳۹۵ تدوین شد، کوشید تا گامی در جهت تقویت آگاهی عمومی و تأکید بر حقوق اساسی بردارد. هرچند این منشور فاقد ضمانت اجرایی قوی بود، اما نشان‌دهنده آن بود که مسئله حقوق شهروندی به یکی از دغدغه‌های مهم در گفتمان سیاسی ایران بدل شده است.

با این حال، تجربه جمهوری اسلامی نشان داده که فاصله‌ای معنادار میان نصّ قانون و واقعیت‌های سیاسی و اجتماعی وجود دارد. در عمل، بسیاری از حقوق تصریح‌شده در قانون یا منشور شهروندی به صورت ناقص یا سلیقه‌ای اجرا می‌شوند. این شکاف، پیامدهایی همچون کاهش اعتماد عمومی، تضعیف سرمایه اجتماعی، محدود شدن مشارکت سیاسی، و افزایش بی‌اعتمادی به نهادهای حکومتی به دنبال داشته است. از همین رو، پرسش اصلی این مقاله آن است که: چه فرصت‌ها و چالش‌هایی در مسیر تحقق حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران وجود دارد؟

اهمیت این پرسش زمانی آشکار می‌شود که بدانیم توسعه سیاسی در ایران همواره با پیچیدگی‌های نهادی و گفت‌وگویی مواجه بوده است. از یکسو، ظرفیت‌هایی همچون قانون اساسی، ساختار شوراهای اسلامی شهر و روستا، و رشد نسبی نهادهای مدنی و رسانه‌ای، می‌توانند بستری برای تقویت مشارکت سیاسی و تحقق حقوق شهروندی فراهم آورند. از سوی دیگر، چالش‌هایی همچون تعارض قوانین، ضعف در فرهنگ پاسخگویی، محدودیت فعالیت احزاب و نهادهای مستقل، و ضعف آگاهی عمومی، مانعی جدی بر سر راه توسعه سیاسی محسوب می‌شوند.

از منظر نظری، رابطه حقوق شهروندی و توسعه سیاسی دوسویه و چرخه‌ای است. تحقق حقوق شهروندی مشارکت و اعتماد عمومی را افزایش می‌دهد و این امر به توسعه سیاسی کمک می‌کند. توسعه سیاسی نیز با گسترش نهادهای پاسخگو و شفافیت، به نهادینه شدن حقوق شهروندی یاری می‌رساند. در نتیجه، ضعف در یکی از این دو عرصه به تضعیف دیگری منجر می‌شود.

براین اساس، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از چارچوب نظری حقوق شهروندی و توسعه سیاسی، به بررسی دقیق فرصت‌ها و چالش‌های موجود در بستر جمهوری اسلامی ایران می‌پردازد. در بخش فرصت‌ها، بر ظرفیت‌های نهادی مانند حاکمیت قانون، مشارکت سیاسی، آزادی بیان، شفافیت، و نهادهای مدنی تأکید شده است. در بخش چالش‌ها نیز به موانعی نظیر ضعف حقوقی و نهادی، نبود فرهنگ پاسخگویی، تعارض قوانین، کمبود آگاهی عمومی، و محدودیت نهادهای مدنی مستقل پرداخته می‌شود. هدف اصلی این مقاله، تحلیل پیوند دوسویه حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در ایران و تبیین مسیرهایی برای تقویت پیشبرد این دو در آینده است.

۲. پیشینه پژوهش

در نخستین سطح از تحلیل مناسبات حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در ایران، مطالعات بر ظرفیت‌ها و چالش‌های قانونی با تکیه بر اسناد بالادستی تمرکز یافته‌اند که

نشان می‌دهد قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر مفاهیمی چون حاکمیت مردم، نظارت‌پذیری ارکان قدرت و تأمین آزادی‌های سیاسی، زیربنای لازم برای توسعه سیاسی را فراهم کرده است (شاه‌علی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۵). در این راستا، برخی پژوهشگران معتقدند که حقوق و آزادی‌های بنیادین در نظام حقوقی ایران با مقوله امنیت ملی گره خورده است و تا زمانی که این آزادی‌ها مصلحت عمومی را مخدوش نکنند، مورد حمایت کیفی قرار می‌گیرند (هاشمیان جزئی و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۲). با این حال، بررسی پارادایم‌های حقوق و توسعه نشان می‌دهد که در دهه‌های اخیر نوعی «تورم حق‌ها» رخ داده است که لزوماً به معنای استقرار عدالت نیست و گاه حقوق به ابزاری برای مهندسی اقتصادی بروکرات‌ها تبدیل شده است (جلالی و موهبتی، ۱۴۰۳، ۴۵). تحلیل برنامه‌های پنجم و ششم توسعه نیز گویای آن است که مفاهیم کلیدی مانند حقوق شهروندی زنان و مشارکت آنان در تصمیم‌گیری‌های کلان، علی‌رغم تأکید بر نظریه «قابلیت»، همچنان در مرحله گذار از نهادگرایی نظری به اجرا باقی مانده‌اند (کواکبیان و متین، ۱۴۰۱، ۸۸). همچنین، ادبیات حقوق عمومی تأکید دارد که حقوق نباید صرفاً تابعی از اراده سیاسی یا رشد اقتصادی باشد، بلکه باید به عنوان بستر مستقل و هدف نهایی توسعه انسانی در نظر گرفته شود (جلالی و موهبتی، ۱۴۰۱، ۱۰۲). در نهایت، این دست از مطالعات بر این نکته اصرار دارند که تحقق توسعه سیاسی در گرو به فعلیت رساندن ظرفیت‌های مسکوت در قانون اساسی و ایجاد توازن میان اقتدار حاکمیتی و حقوق بنیادین شهروندان است (شاه‌علی و همکاران، ۱۳۹۹، ۷۸).

در دسته دوم، پژوهش‌ها به بررسی موانع ساختاری و نقش نظام‌های اداری در عقیم ماندن فرایندهای توسعه سیاسی پرداخته‌اند که نتایج آن‌ها نشان می‌دهد بوروکراسی دولتی در ایران به دلیل وابستگی به ساختارهای سنتی و رویکرد قیم‌مآبانه، مانع از شکل‌گیری جامعه مدنی مقتدر شده است (شیاری و فرهنگی، ۱۳۹۸، ۷۳۰). مطالعات تطبیقی میان ایران، ترکیه و کره جنوبی نیز ثابت کرده است که کشورهایی در مسیر توسعه سیاسی موفق بوده‌اند که توانسته‌اند ثبات، مشارکت و پاسخگویی نظام اداری خود را به ظرفیت‌های

سیاسی پایدار تبدیل کنند (خلفازاده استمال و همکاران، ۱۴۰۱، ۵۵). از منظر جامعه‌شناسی تاریخی، موانع توسعه نهادهای مشارکتی در ایران نه تنها متأثر از دولت خودکامه، بلکه ناشی از تأثیرات نظام-جهان و ضعف سازمان‌های سیاسی در دوران‌های حساس تاریخی بوده است (پناهی و شجاعی باغینی، ۱۳۹۸، ۲۱۰). در این میان، برخی اندیشمندان با رویکردی ساختارگرا بر این باورند که زمانی که ساختارهای اجتماعی سیاسی اجازه تکثرگرایی و دگرپذیری را ندهند، سیاست‌های دولتی تنها به تقویت بوروکراسی منجر خواهد شد (شیاری و فرهنگ‌گی، ۱۳۹۸، ۷۴۰). از سوی دیگر، روایت‌های موجود در حوزه مطالعات توسعه، میان دو رویکرد «ساختارمحور» که بر موانع تاریخی تأکید دارد و رویکرد «کارگزارمحور» که بر شخصیت ضد توسعه‌ای تأکید می‌کند، در نوسان است (حاجتی و همکاران، ۱۴۰۱، ۱۱۵). پژوهش‌های اخیر تأکید دارند که نظام اداری ایران برای عبور از بن‌بست کنونی، نیازمند بازتعریف رابطه میان دولت و شهروند بر پایه شفافیت و حذف رانت‌های نهادی است (خلفازاده استمال و همکاران، ۱۴۰۱، ۶۲). بنا بر نظر تحلیل‌گران، توسعه سیاسی بدون یک نظام اداری کارآمد، مقتدر و مشروع که مجری بی‌طرف حقوق شهروندی باشد، به نتایج ملموسی در سطح کلان دست نخواهد یافت (جلالی و موهبتی، ۱۴۰۳، ۵۸).

در سطح سوم، محققان بر نقش فرهنگ سیاسی، آموزش عالی و رسانه‌ها به عنوان محرک‌های اصلی توسعه سیاسی و استیفای حقوق شهروندی تمرکز کرده‌اند که یافته‌ها نشان می‌دهد میان فرهنگ سیاسی مشارکتی و توسعه سیاسی رابطه مثبت و مستقیمی برقرار است (رزمجوئی و همکاران، ۱۴۰۰، ۲۸۵). با این حال، غلبه فرهنگ سیاسی تبعی و محدود در کنار فردگرایی افراطی و چندپارگی‌های اجتماعی، به عنوان موانع جدی در مسیر کنشگری مدنی دانشجویان و نخبگان شناسایی شده است (رزمجوئی و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۹۰). در حوزه سیاست‌گذاری آموزشی نیز نتایج نشان می‌دهد که بین‌المللی شدن آموزش و توسعه اجتماعی دانشگاه‌ها می‌تواند تا ۸۱ درصد تغییرات توسعه سیاسی در ایران را پیش‌بینی کند (شفیعی چافی و مهدی، ۱۴۰۱، ۱۱). از سوی

دیگر، فقدان فرهنگ گفتگو و ضعف در اعتماد اجتماعی باعث شده است که رسانه‌های همگانی نتوانند به طور کامل در نقش دیده‌بان حقوق شهروندی عمل کنند (رزم‌جوئی و همکاران، ۱۴۰۰، ۲۸۲). مطالعات نشان می‌دهند که ذهنیت ضد توسعه‌ای در برخی لایه‌های اجتماعی، مانع از پذیرش مسئولیت‌های شهروندی و مشارکت فعال در نهادهای مدنی شده است (حاجتی و همکاران، ۱۴۰۱، ۱۲۰). سیاست‌های آموزش عالی با تأکید بر تجاری‌سازی ایده‌ها و ارتباط با صنعت، اگرچه به رشد اقتصادی کمک کرده، اما در برخی موارد از رسالت اصلی خود در تربیت شهروند آگاه و منتقد بازمانده است (شفیعی جافی و مهدی، ۱۴۰۱، ۱۵). در مجموع، این مطالعات بر این ضرورت تأکید دارند که توسعه سیاسی در ایران نیازمند بسترسازی فرهنگی و تقویت روحیه هم‌پذیری و تکثرگرایی در سطوح مختلف آموزشی و رسانه‌ای است (شیاری و فرهنگی، ۱۳۹۸، ۷۳۵). بنابراین، پیوند میان حقوق شهروندی و توسعه سیاسی تنها زمانی مستحکم می‌شود که آگاهی عمومی از حقوق بنیادین با یک فرهنگ سیاسی دموکراتیک و آموزش محور پشتیبانی گردد (رزم‌جوئی و همکاران، ۱۴۰۰، ۲۹۴).

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر از منظر هدف یک تحقیق توسعه‌ای و کاربردی محسوب می‌شود که با هدف شناخت دقیق مناسبات میان قواعد حقوقی و کنش‌های سیاسی تدوین شده است. ماهیت این مطالعه بر پایه روش توصیفی و تحلیلی استوار است تا بتواند ابعاد گوناگون حقوق بنیادین را در بستر تحولات ساختاری مورد واکاوی قرار دهد. از آنجا که این پژوهش به دنبال شناسایی چالش‌ها و فرصت‌های موجود در نظام سیاسی ایران است، از رویکرد کیفی برای تبیین پدیده‌ها استفاده می‌کند. فرآیند گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و با ابزار فیش برداری نظام‌مند از متون معتبر علمی و اسناد بالادستی انجام شده است. در این مسیر، پژوهشگر تنها به توصیف ظاهری مواد قانونی بسنده نکرده و تلاش داشته است تا لایه‌های پنهان متون را با نگاهی استنباطی استخراج نماید. انتخاب

منابع بر اساس معیار به‌روز بودن و اعتبار علمی صورت گرفته است تا یافته‌ها بر پایه آخرین تحولات حقوقی و سیاسی سال‌های اخیر بنا شوند. داده‌های استخراج شده در قالب دسته‌بندی‌های موضوعی سازماندهی شده‌اند تا امکان مقایسه و تحلیل میان دیدگاه‌های مختلف فراهم گردد. این روش به پژوهشگر اجازه می‌دهد تا پیوند میان نظریه‌های بومی و واقعیت‌های اجرایی را به شکلی منسجم در متن بازنمایی کند. تمرکز اصلی در این مرحله بر شناسایی نقاط تعارض میان متون قانونی و عملکردهای سیاسی در حوزه حقوق شهروندی بوده است. برای دستیابی به این هدف، تمامی منابع مورد بررسی با دقت فراوان مورد نقد و ارزیابی محتوایی قرار گرفته‌اند. رعایت بی‌طرفی علمی در انتخاب و تحلیل منابع یکی از اصول اساسی در فرآیند این پژوهش محسوب می‌شود. در نهایت، این روش شناسایی بستری را فراهم می‌سازد تا بتوان از دل متون موجود به نتایجی نوآورانه و تحلیلی دست یافت. این مسیر علمی به منظور ارتقای سطح اعتبار یافته‌ها و خروج از توصیف‌های سطحی به سمت تحلیل‌های ژرف انتخاب شده است. فرآیند تحلیل به گونه‌ای دنبال شده است که تضادهای میان لایه‌های حقوقی و الزامات توسعه سیاسی به طور کامل استخراج و تبیین گردند. بهره‌گیری از این شیوه نظام‌مند، امکان ارائه یک الگوی راهبردی برای بهبود وضعیت مشارکت سیاسی در کشور را فراهم آورده است.

بخش تحلیل داده‌ها در این مطالعه بر مبنای استنتاج منطقی و واکاوی ساختاری-کارکردی اسناد قانونی و متون تخصصی شکل گرفته است. در این مرحله، داده‌های خام که از طریق مطالعات اسنادی جمع‌آوری شده‌اند، در بوته نقد و تحلیل کیفی قرار می‌گیرند تا الگوهای تکرارشونده شناسایی شوند. پژوهشگر با برقراری پیوند میان مفاهیم انتزاعی و واقعیت‌های انضمامی، به تبیین چرایی انسداد یا پیشرفت در شاخص‌های توسعه سیاسی می‌پردازد. برای اطمینان از اعتبار و روایی یافته‌های پژوهش، از تکنیک تثلیث منابع و مقایسه آراء نخبگان فکری استفاده شده است. این بدان معناست که نتایج به دست آمده با چندین منبع معتبر و دیدگاه‌های اساتید

صاحب‌نظر در حوزه حقوق عمومی تطبیق داده شده‌اند. روایی محتوایی این پژوهش نیز از طریق ارائه مدل مفهومی و تأیید آن توسط داوران متخصص در این قلمرو علمی حاصل شده است. برخلاف متون ترویجی، در این بخش تلاش شده است تا با استفاده از روش مقابله‌ای، نقاط ضعف و قوت هر رویکرد به روشنی تبیین گردد. تحلیل نهایی بر پایه منطق صوری و استدلال‌های حقوقی استوار است که اعتبار علمی یافته‌ها را دوچندان می‌کند. فرآیند رسیدن به چالش‌ها و فرصت‌ها ناشی از یک سیر استقرایی است که از جزئیات منابع به کلیات تحلیلی ختم می‌شود. شفافیت در مراحل تحلیل باعث می‌شود که خواننده بتواند مسیر فکری پژوهشگر را در استخراج پیشنهادات بهبود وضعیت ردیابی کند. این مطالعه با بهره‌گیری از این روش، به دنبال ارائه یک الگوی عمل‌گرایانه برای ارتقای سطح مشارکت‌های سیاسی در کشور است. تمام مراحل تحلیل با دقت فراوان ثبت شده‌اند تا قابلیت بازبینی و نقد توسط دیگر پژوهشگران در آینده فراهم باشد. استفاده از این روش علمی، پاسخگویی به پرسش‌های اصلی تحقیق را به شکلی نظام‌مند و مستدل امکان‌پذیر ساخته است. در مجموع، چارچوب روش‌شناختی حاضر بر آن است تا میان دانش نظری و نیازهای راهبردی جامعه ایرانی پیوندی استوار برقرار سازد. بدین ترتیب، روایی یافته‌ها نه تنها بر پایه استناد به منابع، بلکه بر پایه قدرت تحلیل و استدلال منطقی حاکم بر متن تضمین شده است.

۴. مبانی نظری

مفهوم شهروندی در ادبیات سیاسی مدرن، پیوندی ناگسستنی با ظرفیت‌های کنشگری فرد در برابر قدرت عمومی دارد که ریشه در تحولات پس از روشنگری و ظهور دولت-ملت‌ها یافته است. این مفهوم فراتر از یک رابطه حقوقی ساده، بیانگر نوعی هویت سیاسی است که در آن فرد از جایگاه «رعیت» به جایگاه «صاحب حق» ارتقا می‌یابد و مسئولیت‌های متقابلی را در برابر جامعه پذیرا می‌شود. در سنت کلاسیک، این تحول به سه مرحله مدنی، سیاسی و اجتماعی تقسیم شده است که هر یک لایه‌ای جدید از

آزادی را به زیست انسانی می‌افزاید. شهروندی مدنی بر آزادی‌های فردی نظیر بیان و عقیده متمرکز است، در حالی که شهروندی سیاسی حق مشارکت در قدرت را تضمین می‌کند و شهروندی اجتماعی به دنبال عدالت و رفاه است (هیتز^۱، ۲۰۱۵، ۴۵). تحقق این ساحت‌ها مستلزم وجود نهادهای بی‌طرفی است که بتوانند از حقوق فرد در برابر دست‌اندازی‌های احتمالی قدرت محافظت کرده و بستر را برای رقابت منصفانه فراهم آورند. با این حال، شهروندی در جوامع در حال توسعه نظیر ایران، اغلب با چالش عدم توازن میان این ساحت‌ها روبروست که منجر به شکل‌گیری شهروندی ناقص یا صوری می‌گردد. برای فهم دقیق این پدیده، باید رابطه میان آگاهی فردی و ساختارهای کلان قدرت را در یک چرخه دیالکتیکی مورد واکاوی قرار داد که در آن هر مرحله پیش‌نیاز مرحله بعدی است. در نهایت، شهروندی به مثابه یک کنش سیاسی فعال، زمانی محقق می‌شود که فرد بتواند بر اساس منطق استقلال و برابری، در فرآیند خیر عمومی مشارکت جدی داشته باشد (مارشال^۲، ۲۰۱۸، ۲۲). این بنیاد نظری، سنگ‌بنای درک ما از نحوه توزیع قدرت و مسئولیت در جوامعی است که در مسیر نوسازی سیاسی قرار دارند.

توسعه سیاسی به عنوان فرآیندی چندبعدی، نه تنها به معنای افزایش کارآمدی نهادها، بلکه به معنای گسترش دامنه مشارکت و رقابت سیاسی در یک بستر دموکراتیک تعریف می‌شود. این مفهوم در نظریه‌های نوسازی بر افزایش ظرفیت سیستم برای پاسخگویی به تقاضاهای جدید تأکید دارد، اما در رویکردهای نوین، بر حاکمیت قانون و شفافیت استوار گشته است. توسعه سیاسی پایدار مستلزم گذار از وفاداری‌های سنتی و بدوی به سمت تعلقات مدنی و نهادمندی است که در آن احزاب و گروه‌های فشار نقش واسط را ایفا می‌کنند. نظام‌های سیاسی که نتوانند نرخ مشارکت را با نرخ نهادمندی هماهنگ کنند، دچار بی‌ثباتی و فروپاشی ناشی از فشار توده‌ها خواهند شد که این امر ضرورت بازاندیشی در ساختارهای توزیع قدرت را دوچندان می‌کند (هانتینگتون^۳، ۲۰۱۵، ۸۹). در حقیقت،

1. Heater
2. Marshall
3. Huntington

جوهر توسعه سیاسی در توانایی یک نظام برای بازتولید مشروعیت از طریق مکانیسم‌های دموکراتیک و پذیرش تکثرگرایی سیاسی نهفته است که به شهروندان اجازه می‌دهد بدون هراس در تصمیم‌گیری‌ها دخیل شوند. این فرآیند با دگرگونی در فرهنگ سیاسی آغاز می‌شود؛ جایی که ارزش‌های ابراز وجود و حق‌مداری جایگزین ارزش‌های بقا و تکلیف‌مداری می‌گردند تا بستر برای حکمرانی خوب فراهم آید. نیل به این وضعیت مستلزم آن است که نخبگان حاکم، قدرت را نه به مثابه ابزار سلطه، بلکه به مثابه امانتی عمومی برای پیشبرد اهداف توسعه ملی در نظر بگیرند (دیاموند، ۲۰۱۵، ۳۴). از این منظر، توسعه سیاسی به طور مستقیم با کیفیت حقوق شهروندی گره خورده است و هرگونه لکنت در یکی، به انسداد در دیگری منجر خواهد شد.

۱-۴. سنتز بومی: مردم‌سالاری دینی و حقوق شهروندی در ایران

در قلمرو جمهوری اسلامی ایران، حقوق شهروندی باید در تلاقی میان آموزه‌های فقهی و مفاهیم مدرن حقوقی مورد بازخوانی قرار گیرد تا تناسب فلسفی میان حاکمیت الهی و حاکمیت مردم برقرار شود. در اندیشه بومی، کرامت انسانی به عنوان یک اصل تکوینی، زیربنای حقوقی را شکل می‌دهد که در آن فرد نه تنها دارای حق، بلکه دارای تکالیف اخلاقی در برابر جامعه و خالق است. این رویکرد که در قانون اساسی نیز متبلور شده، تلاش دارد تا میان «حق الناس» و «حق الله» پیوندی ارگانیک برقرار کرده و مشارکت سیاسی را به مثابه یک تکلیف شرعی و حق قانونی معرفی نماید. توسعه سیاسی در این بستر با مفهوم «مردم‌سالاری دینی» بازتعریف می‌شود که در آن مشروعیت الهی با مقبولیت مردمی در هم می‌آمیزد تا نظمی نوین بر پایه عدالت اجتماعی و استقلال ملی بنا گردد (شاه‌علی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۸). این الگو با نقد لیبرالیسم غربی، بر این باور است که حقوق شهروندی نباید به ابتذال فردگرایی مطلق فروکاسته شود، بلکه باید در خدمت کمال انسانی و مصالح عمومی جامعه اسلامی قرار گیرد. با این حال، چالش اصلی در مرحله اجرا، یافتن مکانیسم‌هایی است که بتواند تضادهای احتمالی میان

قرائت‌های سنتی از فقه و مطالبات مدرن شهروندی را در یک چارچوب قانونی منسجم حل و فصل نماید. موفقیت این الگو در گرو آن است که نهادهای نظارتی و تقنینی، تفسیری پویا از اصول دینی ارائه دهند که با نیازهای زمانه و مطالبات نسل‌های جدید همخوانی داشته باشد. (هاشمیان جزی و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۸) بدین ترتیب، چارچوب بومی توسعه سیاسی در ایران، مسیری متفاوت اما همسو با اهداف متعالی دموکراسی را از طریق بومی‌سازی مفاهیم جهانی دنبال می‌کند.

نسبت میان حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در ایران با تکیه بر مفهوم «مصلحت» و «نظم عمومی»، ابعادی پیچیده یافته است که لزوم تدوین یک مدل تحلیلی مختص به خود را آشکار می‌سازد. در این نگاه، حقوق بنیادین تا جایی مورد حمایت هستند که با بنیان‌های امنیت ملی و کیان نظام سیاسی در تعارض نباشند، که این خود مرزهای ظرفیتی را برای کنشگری سیاسی ترسیم می‌کند. توسعه سیاسی در ایران به شدت تحت تأثیر فرهنگ سیاسی مشارکتی است که ریشه در آموزه‌های دینی نظیر «امر به معروف و نهی از منکر» دارد و نظارت همگانی را به عنوان یک حق شهروندی به رسمیت می‌شناسد. این پتانسیل بومی می‌تواند به عنوان کاتالیزوری برای افزایش پاسخگویی و شفافیت عمل کند، مشروط بر آنکه نهادهای واسط نظیر احزاب و تشکل‌های مدنی از فضای لازم برای فعالیت برخوردار باشند (رزم‌جوئی و همکاران، ۱۴۰۰، ۲۹۲). در واقع، شکاف میان نص قانون و واقعیت اجرایی در ایران، ناشی از عدم نهادینه شدن فرهنگ پاسخگویی در سطوح بروکراتیک است که مانع از تبدیل حقوق صوری به حقوق واقعی می‌گردد. برای عبور از این وضعیت، باید الگویی از توسعه را برگزید که در آن توانمندسازی شهروندان و تقویت جامعه مدنی نه به مثابه یک تهدید، بلکه به مثابه یک فرصت برای ارتقای کارآمدی نظام تلقی شود. این مدل تحلیلی بر این فرض استوار است که پایداری سیاسی تنها از طریق بازتولید اعتماد عمومی و تضمین عادلانه حقوق برای تمامی اقشار جامعه ممکن خواهد بود (شیاری و فرهنگی، ۱۳۹۸، ۷۴۲). بنابراین، سنتز بومی حقوق شهروندی در ایران، نیازمند آشتی میان ضرورت‌های

حکمرانی اقتدارآمیز و مطالبات فزاینده برای آزادی‌های فردی و گروهی در عصر جهانی شدن است.

۴-۲. مدل تحلیلی: چرخه متقابل حق‌مداری و نهادمندی

بر اساس مباحث نظری مطرح شده، می‌توان یک مدل تحلیلی تدوین کرد که در آن حقوق شهروندی به عنوان متغیر مستقل و توسعه سیاسی به عنوان متغیر وابسته، در یک رابطه چرخه‌ای و تقویت‌کننده قرار می‌گیرند. در این مدل، برخورداری شهروندان از حقوق مدنی و سیاسی اولین گام برای ایجاد حس تعلق و وفاداری ملی است که منجر به افزایش مشارکت آگاهانه در فرآیندهای انتخاباتی و نظارتی می‌شود. مشارکت سیاسی نیز به نوبه خود، فشار لازم را بر نهادهای قدرت برای افزایش شفافیت و پاسخگویی وارد کرده و زمینه‌ساز چرخش نخبگان و بهبود کیفیت سیاست‌گذاری عمومی می‌گردد. با ارتقای پاسخگویی، مشروعیت نظام سیاسی تقویت شده و دولت از ظرفیت بالاتری برای اجرای قانون و تضمین حقوق شهروندی در سطوح عمیق‌تر اجتماعی و اقتصادی برخوردار می‌شود. (اینگلهارت و ولزل، ۲۰۱۷، ۸۸) این چرخه زمانی به کمال می‌رسد که نهادهای مدنی مستقل به عنوان ناظران بی‌طرف، مانع از انحراف قدرت شده و از حقوق اقلیت‌ها در برابر استبداد اکثریت یا الیگارشی‌های حاکم محافظت کنند. در چنین وضعیتی، توسعه سیاسی از یک مفهوم انتزاعی به یک واقعیت زیسته تبدیل می‌شود که در آن شهروندان تنها موضوع قدرت، بلکه منبع اصلی آن به شمار می‌رود. برای سنجش این وضعیت در ایران، باید شاخص‌هایی نظیر نرخ مشارکت، میزان آزادی بیان، استقلال دستگاه قضا و قدرت رقابت احزاب را به عنوان متغیرهای کلیدی مورد پایش قرار داد (عالم و نوری‌اصل، ۱۳۹۸، ۱۳۵). در نهایت، این مدل نشان می‌دهد که هرگونه تضعیف در ارکان حقوق شهروندی، به طور مستقیم به افت کیفیت توسعه سیاسی و در نهایت بحران مشروعیت منجر خواهد شد.

مدل نهایی پژوهش با تأکید بر شرایط خاص ایران، بر این فرض استوار است که «حاکمیت قانون» حلقه مفقوده‌ای است که می‌تواند میان مطالبات شهروندی و

ضرورت‌های توسعه سیاسی پیوند برقرار کند. بدون استقرار حاکمیت قانون، حقوق شهروندی به امتیازاتی اعطایی و لرزان تبدیل می‌شوند که با تغییر دولت‌ها یا شرایط امنیتی، به سادگی قابل نقض یا بازپس‌گیری خواهند بود. توسعه سیاسی در ایران نیازمند گذار از «سیاست توده‌ای» به «سیاست نهادی» است؛ جایی که حقوق افراد نه بر اساس سلیق سیاسی، بلکه بر پایه استانداردهای ثابت و پیش‌بینی‌پذیر حقوقی تضمین گردد. این نهادمندی باعث می‌شود که مطالبات اجتماعی به جای تخلیه در رفتارهای رادیکال، از مجاری قانونی و مسالمت‌آمیز عبور کرده و به اصلاحات ساختاری در درون سیستم بینجامد (محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۵۸). در این چارچوب، فرصت‌های توسعه سیاسی در ایران نظیر شوراهای محلی و انجمن‌های صنفی، تنها زمانی به بازدهی می‌رسند که شهروندان نسبت به حمایت قانونی از کنش‌های خود اطمینان کامل داشته باشند. چالش‌های پیش‌رو نیز عمدتاً ناشی از مقاومت ساختارهای سنتی در برابر شفافیت و توزیع منصفانه فرصت‌هاست که باید از طریق تقویت آگاهی عمومی و آموزش‌های حقوقی مرتفع گردد. در نتیجه، مدل تحلیلی این پژوهش بر پیوند میان «آگاهی حقوقی»، «مشارکت نهادی» و «پاسخگویی حاکمیتی» به عنوان تثلیث توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران تأکید می‌ورزد (بیدالله‌خانی و فرخاری، ۱۴۰۱، ۶۲). این رویکرد تحلیلی، بستر لازم را برای ورود به بخش یافته‌ها و تحلیل دقیق چالش‌ها و فرصت‌های موجود در جامعه ایران فراهم می‌سازد.

۵. یافته‌ها

۵-۱. فرصت‌های پیشبرد حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در ج.ا.ا

تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که پیشبرد حقوق شهروندی در ایران رابطه‌ای مستقیم با شاخص‌های کلان توسعه سیاسی و پایداری مشروعیت نظام دارد. فرصت‌های پیش‌رو در ساختار حقوقی جمهوری اسلامی ایران ظرفیت‌های نهفته‌ای را برای بازسازی اعتماد عمومی و تقویت مشارکت‌های مدنی فراهم آورده است. شناسایی

این پتانسیل‌ها به معنای درک عمیق پیوند میان اصول قانون اساسی و مطالبات نوین جامعه در عصر دگرگونی‌های ارتباطی است. برای دستیابی به حکمرانی خوب، لازم است که مفاهیم انتزاعی حقوقی به رویه‌های عملیاتی در بدنه اجرایی و قضایی کشور تبدیل شوند. رویکرد جامعه‌شناسی حقوقی در این بخش بر آن است تا چالش‌های ساختاری را در کنار فرصت‌های موجود برای تحقق عدالت اجتماعی واکاوی نماید. توازن میان اقتدار حاکمیتی و آزادی‌های فردی، کلیدی‌ترین متغیر در تحلیل پویایی‌های سیاسی ایران معاصر محسوب می‌شود. بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها می‌تواند مسیر گذار از سیاست توده‌ای به سمت نهادمندی پایدار و پاسخگو را به شکلی مسالمت‌آمیز هموار سازد. از این منظر، ابعاد گوناگون این نسبت در قالب محورهای شش‌گانه استخراج شده است که در ادامه به تشریح آن می‌پردازیم.

۵-۱-۱. ظرفیت‌های ساختاری حاکمیت قانون در نظم سیاسی

اصل حاکمیت قانون در نظام حقوقی ایران به عنوان ستون فقرات نظم عمومی و تضمین‌کننده برابری حقوقی میان کارگزاران و شهروندان شناخته می‌شود. قانون اساسی با تصریح بر برابری تمامی آحاد ملت در برابر قانون، بستری هنجاری برای گذار از قدرت شخصی به قدرت قانونی فراهم آورده است. این ظرفیت حقوقی در اصول بیستم و بیست و دوم، صیانت از جان و مال و آبروی افراد را تکلیفی لغوناپذیر برای حاکمیت قلمداد می‌کند. تحقق عینی این اصول می‌تواند به کاهش رفتارهای سلیقه‌ای در بدنه اجرایی کشور و تقویت پیش‌بینی‌پذیری حقوقی منجر گردد. هرگاه فرآیندهای قضایی و اداری بر مدار قانون حرکت کنند، احساس عدالت در لایه‌های مختلف جامعه نهادینه خواهد شد. حاکمیت قانون با ایجاد امنیت حقوقی، انگیزه شهروندان را برای مشارکت در حوزه‌های عمومی و مدنی به طور چشم‌گیری افزایش می‌دهد. تقویت نهادهای نظارتی مستقل نظیر دیوان عدالت اداری، نقشی کلیدی در مهار قدرت و صیانت از حقوق بنیادین ایفا می‌کند (بیدالله‌خانی و فرخاری، ۱۴۰۱، ۵۹). حاکمیت قانون فراتر از یک متن، نیازمند اراده‌ای سیاسی برای ترجیح ضوابط بر روابط در تمامی سطوح

حکمرانی است. انسجام قانونی میان منشورهای نوین و قوانین موضوعه می‌تواند خلأهای موجود در تفسیرهای سلیقه‌ای را به حداقل برساند. این رویکرد به معنای شناسایی حق شهروند بر دولت و ایجاد توازن میان اقتدار حاکمیتی و آزادی‌های فردی است. اعتبار نظام سیاسی در گرو پای‌بندی دقیق به تشریفات قانونی در برخوردهای کیفری و اداری با منتقدان و معترضان است. توسعه سیاسی پایدار بدون استقرار لرزش‌ناپذیر حاکمیت قانون، تنها به صورت صوری و در قالب نهادهای بی‌کشش باقی می‌ماند (گل‌محمدی و همکاران، ۱۴۰۱، ۱۷۷). در نهایت، حاکمیت قانون به مثابه میثاقی ملی، پیوند میان مشروعیت سیاسی و رضایت اجتماعی را در ایران معاصر مستحکم می‌سازد.

از منظر جامعه‌شناسی حقوقی، حاکمیت قانون در ایران با چالش‌های ساختاری در مرحله گذار از حقوق مکتوب به حقوق زنده مواجه است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که تورم قوانین در کنار ابهام در برخی نصوص، منجر به شکل‌گیری فضاهای خاکستری در تصمیم‌گیری‌های اداری شده است. برای خروج از این وضعیت، لازم است که تفاسیر قضایی به سمت حمایت حداکثری از حقوق بنیادین شهروندان متمایل گردند. استقلال واقعی دستگاه قضا از جریان‌های سیاسی، شرط لازم برای تبدیل قانون به پناهگاهی امن برای تمامی گروه‌های اجتماعی است. حاکمیت قانون تنها زمانی محقق می‌شود که سلسله‌مراتب هنجاری به دقت رعایت شده و هیچ آیین‌نامه‌ای ناقض اصل قانون نباشد (پروین و فیروزی، ۱۴۰۱، ۶۰۹). در واقع، پایداری توسعه سیاسی در گرو این است که قانون نه به عنوان ابزار سلطه، بلکه به عنوان میثاق جمعی درونی شود. ترویج فرهنگ قانون‌گرایی در میان نخبگان حاکم، اولین گام برای جلب اعتماد عمومی و کاهش هزینه‌های نظارتی دولت است. حقوق شهروندی در این چارچوب، از یک مفهوم انتزاعی به یک حق مطالبه‌کردنی در برابر بروکراسی اداری تبدیل می‌گردد. تمرکز بر حاکمیت قانون باعث می‌شود که نوسانات سیاسی و تغییر دولت‌ها، خدشه‌ای به ثبات حقوقی و امنیت حرفه‌ای شهروندان وارد نکند. عدالت آیین‌دادرسی در پرونده‌های

سیاسی و امنیتی، دماسنج واقعی وضعیت حاکمیت قانون در هر نظام سیاسی به شمار می‌رود (هاشمیان جزی و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۸). نظام سیاسی با تضمین حق دفاع و استقلال وکلا، ظرفیت خود را برای برخورد عادلانه با چالش‌های نوظهور نشان می‌دهد. توسعه سیاسی در این معنا، به معنای تقویت زیرساخت‌های حقوقی برای صیانت از کرامت انسانی در تمامی شرایط است. در نهایت، پیوند میان قانون و مصلحت باید به گونه‌ای بازتعریف شود که حقوق بنیادین فدای ضرورت‌های مقطعی و گذرا نگردد.

۵-۱-۲. جامعه‌شناسی مشارکت سیاسی و نهادینه شدن شهروندی فعال

حق مشارکت سیاسی در ایران از مفاهیم کلیدی است که هویت شهروندی را از یک وضعیت منفعل به یک کنشگری فعال تبدیل می‌کند. اصول ششم و بیست و ششم قانون اساسی، اداره امور کشور را بر آرای عمومی و فعالیت آزادانه احزاب و جمعیت‌ها استوار ساخته است. مشارکت سیاسی در این معنا، تنها محدود به حضور در پای صندوق‌های رأی نبوده و شامل نظارت مستمر بر قدرت است. جامعه‌شناسی حقوقی نشان می‌دهد که هرچه فضای رقابت سیاسی بازتر باشد، نرخ ادغام نیروهای اجتماعی در ساختار قدرت افزایش می‌یابد. ایجاد بسترهای امن برای فعالیت احزاب مستقل، مانع از رادیکال شدن مطالبات اجتماعی و سیاسی در لایه‌های زیرین جامعه می‌شود. حقوق شهروندی زمانی معنا می‌یابد که فرد بتواند در تعیین سرنوشت سیاسی خود به شکلی مستقیم و بی‌واسطه نقش‌آفرینی نماید. تقویت نهادهای میانی نظیر شوراهای، تقسیم قدرت در سطح محلی را ممکن ساخته و آموزش مدنی را ارتقا می‌دهد (محمدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۵۶). مشارکت آگاهانه شهروندان در فرآیندهای تصمیم‌گیری، هزینه‌های حکمرانی را کاهش داده و کارآمدی نظام را به شدت بالا می‌برد. بحران‌های مشارکت معمولاً زمانی رخ می‌دهند که میان آگاهی سیاسی شهروندان و ظرفیت نهادی برای جذب این آگاهی توازن وجود ندارد. توسعه سیاسی در ایران نیازمند گذار از مشارکت توده‌ای و فصلی به سمت مشارکت سازمان‌یافته و نهادینه در قالب تشکلهای مدنی است. حقوق سیاسی شهروندان نباید در گیرودار تفسیرهای مصلحت‌گرایانه، دچار

تحدید یا تعلیق موقت در دوران‌های حساس تاریخی گردد (عالم و نوری اصل، ۱۳۹۸، ۱۴۱). تضمین آزادی فعالیت جناح‌های مختلف، پویایی سیاسی را حفظ کرده و از تصلب ساختارهای قدرت جلوگیری به عمل می‌آورد. این رویکرد مشارکتی، پایه‌های مشروعیت مردمی نظام را در برابر تهدیدات داخلی و خارجی به شکلی بنیادین تقویت می‌کند. در مجموع، حق مشارکت سیاسی موتور محرکه توسعه‌ای است که انسان را محور اصلی دگرگونی‌های ساختاری قرار می‌دهد.

تحلیل الگوهای رفتاری در انتخابات‌های اخیر نشان می‌دهد که انگیزه مشارکت سیاسی به شدت با احساس تأثیرگذاری بر فرآیندهای قدرت گره خورده است. شهروندان زمانی به صحنه باز می‌گردند که احساس کنند رقابت سیاسی واقعی است و صندوق رأی می‌تواند مطالبات آنان را نمایندگی کند. توسعه سیاسی در ایران بدون توجه به تکرر فرهنگی و تنوع خواسته‌های اقشار مختلف جامعه، مسیری ناهموار خواهد داشت. حقوق شهروندی باید به عنوان چتری فراگیر، امکان حضور تمامی سلیقه‌های درون نظام را در عرصه‌های مدیریتی فراهم آورد. کاهش شکاف میان نخبگان و توده‌ها از طریق باز کردن مجاری مشارکت رسمی، امنیت ملی را در برابر تهدیدات نرم واکسینه می‌کند (رزم‌جوئی و همکاران، ۱۴۰۰، ۲۹۲). مشارکت سیاسی نباید به یک عمل نمادین تقلیل یابد، بلکه باید منجر به تغییر در جهت‌گیری‌های کلان بر اساس خواست عمومی گردد. جامعه‌شناسی سیاسی تأکید دارد که مشارکت پایدار مستلزم وجود احزاب دارای شناسنامه و برنامه‌های میان‌مدت و بلندمدت است. تقویت نقش زنان و جوانان در عرصه‌های مدیریتی، پتانسیل‌های نهفته توسعه را در ساختار سیاسی ایران فعال می‌سازد. هرگونه انسداد در مسیر مشارکت قانونی، منجر به انتقال کنشگری‌های سیاسی به فضاها غیررسمی و غیرقابل پیش‌بینی می‌شود (کواکبیان و متین، ۱۴۰۱، ۸۸). برای ارتقای توسعه سیاسی، لازم است که هزینه‌های کنشگری مدنی کاهش یافته و پاداش‌های مشارکت در قالب بهبود معیشت و آزادی تجلی یابد. شفافیت در فرآیند تأیید صلاحیت‌ها و رعایت حقوق رقابت، اعتماد آسیب‌دیده برخی لایه‌های اجتماعی را

به صندوق رأی ترمیم می‌کند. نظام سیاسی با پذیرش منطق مشارکت، ظرفیت خود را برای حل مسالمت‌آمیز منازعات درون‌ساختاری به طرز چشم‌گیری افزایش می‌دهد. توسعه در این پارادایم، نه یک پروژه دولتی، بلکه یک پویای اجتماعی است که از پایین به بالا تغذیه می‌شود. در نهایت، پیوند میان مشارکت و مسئولیت‌پذیری، ضامن ثبات سیاسی و پیشرفت همه‌جانبه کشور در دهه‌های پیش رو خواهد بود.

۵-۱-۳. تحلیل حقوقی جریان آزاد اطلاعات و شفافیت ساختاری

حق دسترسی به اطلاعات به عنوان پیش‌شرط نظارت همگانی، یکی از ارکان رکن حکمرانی خوب و توسعه سیاسی در ایران است. آزادی بیان و مطبوعات در اصل بیست و چهارم قانون اساسی به عنوان حقی سلب‌ناپذیر با رعایت موازین اسلامی به رسمیت شناخته شده است. تصویب قوانین تخصصی در حوزه دسترسی آزاد به اطلاعات، گامی رو به جلو برای زدودن ابهامات در عملکرد دستگاه‌های اجرایی محسوب می‌شود. شفافیت اطلاعاتی با از بین بردن پستوهای قدرت، مانع از شکل‌گیری فساد سیستماتیک و ائتلاف منابع ملی در بخش‌های عمومی می‌گردد. هرگاه شهروندان به داده‌های دولتی دسترسی داشته باشند، امکان نقد سازنده و ارائه راهکارهای بدیل برای حل مشکلات فراهم می‌شود. ابهامات در تعریف مفاهیمی چون امنیت ملی نباید به ابزاری برای محرمانه نگه داشتن امور غیرمرتبط با امنیت تبدیل گردد (یعقوبی و همکاران، ۱۴۰۳، ۵۲۳). رسانه‌های آزاد به عنوان رکن چهارم دموکراسی، وظیفه میانجی‌گری میان اطلاعات دولتی و افکار عمومی را بر عهده دارند. تقویت زیرساخت‌های دولت الکترونیک می‌تواند دسترسی برابر تمامی شهروندان به فرصت‌های اقتصادی و سیاسی را به شکلی عادلانه تضمین کند. توسعه سیاسی بدون گردش آزاد اطلاعات، به معنای نادیده گرفتن حق آگاهی و سلب قدرت قضاوت از جامعه مدنی است. پاسخگویی مقامات تنها در فضایی ممکن است که اطلاعات مربوط به تصمیمات و بودجه‌ها به طور شفاف در اختیار عموم باشد (محسنی و همکاران، ۱۳۹۸، ۳۴۱). حمایت حقوقی از افشاگران فساد و روزنامه‌نگاران تحقیقی، امنیت روانی جامعه را در برابر

سوءاستفاده‌های احتمالی از قدرت افزایش می‌دهد. جریان آزاد اطلاعات به معنای پذیرش تکثر آراء و فراهم آوردن بستر برای گفتگوهای ملی پیرامون مسائل حیاتی کشور است. این حق بنیادین، اعتماد آسیب‌دیده شهروندان را ترمیم کرده و پیوند میان حاکمیت و ملت را بر پایه صداقت بازسازی می‌کند. شفافیت نه یک انتخاب، بلکه یک ضرورت گریزناپذیر برای بقا و پویایی نظام‌های سیاسی در عصر انفجار اطلاعات به شمار می‌رود.

در نظام جمهوری اسلامی ایران، شفافیت اطلاعاتی پیوندی مستقیم با افزایش سرمایه اجتماعی و کارآمدی نظام اداری پیدا کرده است. بررسی‌های تجربی نشان می‌دهد که دستگاه‌های پیشرو در انتشار اطلاعات، با رضایت‌مندی بالاتری از سوی ارباب‌رجوع و شهروندان مواجه شده‌اند. حق بر دانستن، به معنای توانمندسازی شهروند برای مشارکت آگاهانه در فرآیندهای توسعه‌ای و نظارت بر منابع مالی عمومی است. توسعه سیاسی در غیاب شفافیت، مستعد تبدیل شدن به فرآیندهای رانتی و محفلی است که مشارکت عمومی را به حاشیه می‌برد. برای تحقق این حق، لازم است که تمامی نهادهای عمومی و حاکمیتی، اطلاعات غیرطبقه‌بندی شده خود را در دسترس عموم قرار دهند (پروین و فیروزی، ۱۴۰۱، ۶۰۹). چالش اصلی در این حوزه، وجود تفاسیر مضیق از آزادی بیان و محدودیت‌های اعمال شده بر فضای مجازی در سال‌های اخیر است. جریان آزاد اطلاعات باید به عنوان یک سوپاپ اطمینان برای شناسایی نواقص سیستمی و اصلاح به موقع سیاست‌های نادرست عمل کند. تقویت مطبوعات محلی و تخصصی، عمق نظارت مدنی را افزایش داده و به توزیع عادلانه آگاهی در سراسر کشور کمک می‌کند (جلالی و موهبتی، ۱۴۰۳، ۴۵). برخورد قضایی با رسانه‌ها باید آخرین راهکار باشد و هیئت منصفه مطبوعات باید بازنمایی واقعی از افکار عمومی جامعه تلقی گردد. توسعه سیاسی بدون امنیت شغلی برای روزنامه‌نگاران و فعالان رسانه‌ای، تنها به صورت لفاظی‌های بی‌اثر و فاقد محتوای تحلیلی باقی خواهد ماند. شفافیت در فرآیندهای تقنینی و اطلاع‌رسانی به موقع از مصوبات، از تضييع حقوق

شهروندی در پیچ و خم‌های اداری جلوگیری می‌نماید. حاکمیت باید از ظرفیت شبکه‌های اجتماعی برای برقراری دیالوگ مستقیم با مردم و شنیدن صداهای منتقد به نفع بهبود حکمرانی استفاده کند. این رویکرد، نه تنها تهدیدی برای امنیت ملی نیست، بلکه باعث افزایش تاب‌آوری نظام در برابر شایعات و جنگ‌های رسانه‌ای می‌شود. در نهایت، شفافیت اطلاعاتی بستر لازم را برای تولد شهروند آگاه فراهم می‌سازد که رکن رکین توسعه سیاسی در قرن جاری است.

۵-۱-۴. نقش نهادهای مدنی در توازن قدرت و ثبات سیاسی

نهادهای مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد به عنوان حلقه‌های واسطه، نقش تعدیل‌کننده میان مطالبات فردی و ضرورت‌های حاکمیتی را ایفا می‌کنند. اصل بیست و ششم قانون اساسی با رسمیت بخشیدن به این نهادها، مسیری قانونی برای سازماندهی علایق اجتماعی و فرهنگی شهروندان گشوده است. توسعه سیاسی در ایران وابستگی مستقیمی به قدرت‌گیری این نهادها در حوزه‌های تخصصی نظیر حقوق بشر، محیط‌زیست و فقرزدایی دارد. نهادهای مدنی با آموزش مهارت‌های گفتگو و مدارا، فرهنگ سیاسی جامعه را از حالت تقابلی به حالت تعاملی تغییر می‌دهند. استقلال این سازمان‌ها از بدنه دولت، ضامن تداوم نظارت نخبگانی بر عملکرد دستگاه‌های اداری و اجرایی در سطح کلان است. پیچیدگی‌های اداری در مسیر ثبت و تمدید مجوزها، می‌تواند پویایی این بخش را با رکود و انفعال ناخواسته مواجه سازد (دشتی و شاحیدر، ۱۴۰۱، ۸۷). تقویت جامعه مدنی به معنای توزیع مسئولیت‌ها و مشارکت دادن آحاد مردم در حل بحران‌های اجتماعی و اقتصادی کشور است. احزاب سیاسی قدرتمند با تدوین برنامه‌های علمی، رقابت سیاسی را از شخصیت‌محوری به برنامه‌محوری سوق داده و توسعه را شتاب می‌بخشند. حضور فعال تشکل‌های صنفی، حقوق کارگران و کارمندان را در برابر نوسانات اقتصادی و تصمیمات یک‌جانبه اداری محافظت می‌کند. توسعه سیاسی پایدار مستلزم آن است که نهادهای مدنی نه به عنوان رقیب، بلکه به عنوان همکار و مشاور در کنار دولت قرار گیرند (روشنی و همکاران، ۱۳۹۷، ۳۴۶). کاهش

هزینه‌های فعالیت مدنی و تأمین امنیت قضایی برای کنشگران، انگیزه مشارکت‌های داوطلبانه را در نسل‌های جدید تقویت می‌نماید. جامعه مدنی مقتدر می‌تواند به عنوان سوپاپ اطمینان، فشارهای اجتماعی را مدیریت کرده و مانع از بروز رفتارهای خشونت‌آمیز در سیاست گردد. این نهادها با بازنمایی دقیق مطالبات گروه‌های حاشیه‌ای، عدالت توزیعی را در فرآیندهای سیاسی و اجتماعی بهبود می‌بخشند. در نهایت، توانمندسازی نهادهای مدنی در ایران، گامی بلند به سوی حکمرانی خردمندانه و تثبیت دستاوردهای توسعه سیاسی است.

ارزیابی وضعیت نهادهای مدنی در ایران نشان‌دهنده لزوم بازنگری در قوانین مربوط به نحوه فعالیت و نظارت بر این گروه‌ها است. بسیاری از این نهادها به دلیل کمبود منابع مالی مستقل و فشارهای بیرونی، در ایفای نقش دیده‌بانی خود با دشواری‌های جدی روبرو هستند. توسعه سیاسی زمانی تعمیق می‌یابد که انجمن‌های تخصصی بتوانند در تدوین لوایح و طرح‌های قانونی به عنوان مشاوران امین پارلمان ایفای نقش کنند. حقوق شهروندی در بستر نهادهای مدنی تمرین می‌شود و فرد از این طریق با مفهوم خیر عمومی و همزیستی مسالمت‌آمیز آشنا می‌گردد. کاهش تمرکزگرایی دولتی و واگذاری امور به نهادهای محلی، ظرفیت‌های توسعه‌ای را در مناطق محروم و مرزی به شدت فعال می‌سازد (شیاری و فرهنگی، ۱۳۹۸، ۷۴۰). چالش عمده در ایران، فقدان قانون جامع احزاب و نهادهای مدنی است که منجر به برخوردهای سلیقه‌ای در مواجهه با این تشکل‌ها شده است. برای ارتقای توسعه سیاسی، حاکمیت باید از نگاه امنیتی به نهادهای مدنی فاصله گرفته و آن‌ها را به عنوان شرکای راهبردی خود بپذیرد. تقویت نهادهای خیریه و سازمان‌های عام‌المنفعه، باری از دوش دولت برداشته و پیوندهای عاطفی و همبستگی اجتماعی را در جامعه محکم می‌کند (شفیعی چافی و مهدی، ۱۴۰۱، ۱۱). فعالیت آزادانه اصناف و کانون‌های حرفه‌ای، ضامن صیانت از استانداردهای اخلاقی و حقوقی در حوزه‌های شغلی مختلف است. توسعه سیاسی بدون وجود یک جامعه مدنی زنده و پویا، تنها به جابجایی قدرت میان نخبگان محدود

شده و توده‌ها را در حاشیه نگاه می‌دارد. شفافیت در منابع مالی نهادهای مدنی نیز باید به گونه‌ای باشد که مانع از وابستگی آن‌ها به جریان‌های قدرت یا نفوذ بیگانه گردد. نظام سیاسی با حمایت از نهادهای واسط، در واقع هزینه‌های مقابله مستقیم با مطالبات پراکنده مردمی را به طرز معناداری کاهش می‌دهد. ترویج فرهنگ کار داوطلبانه، سرمایه اجتماعی را بازسازی کرده و به توسعه سیاسی معنای واقعی و انسانی می‌بخشد. در نهایت، نهادهای مدنی پلی هستند که میان آرمان‌های حقوق شهروندی و واقعیت‌های حکمرانی سیاسی تعادل پایدار برقرار می‌کنند.

۵-۱-۵. مکانیسم‌های نظارت همگانی و ارتقای پاسخگویی نهادی

نظارت عمومی به عنوان یکی از مترقی‌ترین حقوق شهروندی، ریشه در آموزه‌های دینی و مفاهیم مدرن مسئولیت‌پذیری دولت در قبال ملت دارد. اصل هشتم قانون اساسی با طرح دعوت به خیر و نظارت متقابل، مبنای مشروعی برای بازخواست شهروندان از حاکمان فراهم کرده است. پاسخگویی نهادی به این معناست که هر مقامی در برابر وظایف محوله و اختیارات قانونی خود، ملزم به ارائه توضیحات شفاف باشد. تقویت این فرهنگ سیاسی باعث می‌شود که قدرت همواره خود را در معرض قضاوت عمومی دیده و از انحرافات احتمالی پرهیز نماید. دستگاه‌های نظارتی نظیر مجلس شورای اسلامی و سازمان بازرسی کل کشور، ابزارهای حاکمیتی برای تضمین این حق به شمار می‌روند. شهروندان باید بتوانند از طریق رسانه‌ها و تجمعات مسالمت‌آمیز، نارضایتی خود را از سیاست‌های غلط به گوش مسئولان برسانند (پروین و فیروزی، ۱۴۰۱، ۶۰۹). فقدان پاسخگویی صریح در برابر مطالبات عمومی، منجر به انباشت نارضایتی و فرسایش سرمایه اجتماعی در طول زمان می‌گردد. توسعه سیاسی زمانی محقق می‌شود که مسئولان نه خود را مافوق قانون، بلکه خدمتگزار و پاسخگوی صاحبان اصلی قدرت یعنی مردم بدانند. حمایت از شکایات مردمی در اصل نودم، راهکاری قانونی برای دادخواهی شهروندان در برابر اجحاف‌های احتمالی نهادهای حکومتی است. ایجاد سامانه‌های شفاف برای پیگیری شکایات، سرعت و کیفیت نظارت مردمی

بر عملکرد بروکراسی اداری را به شدت افزایش می‌دهد (دشتی و شاحیدر، ۱۴۰۱، ۸۹). پاسخگویی تنها یک عمل اداری نیست، بلکه یک فضیلت اخلاقی است که پیوندهای عاطفی میان ملت و دولت را تقویت می‌کند. هرگونه برخورد حذفی با منتقدان و ناظران مدنی، در بلندمدت منجر به کوری اطلاعاتی حاکمیت و بروز بحران‌های غیرقابل پیش‌بینی می‌شود. استقرار واقعی توسعه سیاسی در گرو ایجاد مکانیسم‌های خوداصلاح‌گر در درون ساختار قدرت از طریق پذیرش نظارت همگانی است. این فرآیند، سلامت نظام اداری را تضمین کرده و مانع از غلبه منافع بانندی بر منافع ملی در تصمیم‌گیری‌های کلان می‌گردد.

نظارت همگانی در ایران با چالش عدم توازن میان قدرت ناظر و پاسخگویی نهاد تحت نظارت مواجه است. بررسی‌های اخیر نشان می‌دهد که بسیاری از گزارش‌های نظارتی به دلیل نفوذ جریان‌های سیاسی، به نتایج ملموس در جهت اصلاح امور منجر نمی‌شوند. توسعه سیاسی مستلزم آن است که نهادهای نظارتی از استقلال کامل برخوردار بوده و گزارش‌های خود را به صورت عمومی منتشر نمایند. حق بر نظارت، به معنای حق هر شهروند برای آگاهی از نحوه تخصیص منابع و فرآیندهای استخدامی در دستگاه‌های حکومتی است. برای تقویت این حق، لازم است که قوانین حمایتی از گزارشگران فساد به صورت جدی و بدون استثناء در تمامی قوا اجرا گردند (خلف‌زاده استمال و همکاران، ۱۴۰۱، ۶۲). پاسخگویی نباید به حضور دوره‌ای در مجلس خلاصه شود، بلکه باید به یک رویه مستمر در تعامل با رسانه‌ها و افکار عمومی تبدیل گردد. توسعه سیاسی در ایران نیازمند گذار از نظارت‌های متمرکز و دولتی به سمت نظارت‌های توزیع‌شده و مردمی در تمامی سطوح است. هرگاه مدیران احساس کنند که کوچک‌ترین تخلف آن‌ها با واکنش صریح جامعه مدنی و برخورد قاطع قضایی روبرو می‌شود، سلامت سیستم تضمین می‌گردد (جلالی و موهبتی، ۱۴۰۳، ۵۸). حقوق شهروندی در اینجا به معنای داشتن تضمین‌های لازم برای پیگیری مطالبات قانونی بدون ترس از پیامدهای شغلی یا اجتماعی است. نظام سیاسی با تقویت مکانیسم‌های

پاسخگویی، در واقع ضریب نفوذ و مقبولیت خود را در میان طبقات مختلف جامعه افزایش می‌دهد. مشارکت مردم در نظارت، باعث می‌شود که حس مالکیت عمومی نسبت به سرمایه‌های ملی تقویت شده و همبستگی اجتماعی ارتقا یابد. توسعه در این پارادایم، محصول هم‌افزایی میان چشم‌های بیدار شهروندان و گوش‌های شنوای کارگزاران نظام سیاسی است. پویایی نظام اداری در گرو حذف تابوهای نظارتی و اجازه دادن به نخبگان برای نقد علمی برنامه‌های کلان کشوری است. در نهایت، پاسخگویی صادقانه، بهترین راهکار برای مدیریت بحران‌ها و جلوگیری از گسست‌های جبران‌ناپذیر میان حاکمیت و بدنه اجتماعی جامعه است.

۲-۵. چالش‌های تحقق حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در ج.ا.۱

تحقق حقوق شهروندی در ایران به‌عنوان پیش‌شرط توسعه سیاسی پایدار با چالش‌های متعددی روبه‌روست. این چالش‌ها ریشه در ضعف‌های حقوقی، موانع فرهنگی، مشکلات ساختاری، و محدودیت نهادی دارند که در ادامه بررسی می‌شوند.

۲-۵-۱. ضعف‌ها و ابهامات حقوقی در نظام اداری

یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، وجود ضعف‌ها و ابهامات در قوانین و رویه‌های اداری است که زمینه عدم اجرای مؤثر حقوق شهروندی را فراهم می‌آورد. این وضعیت باعث سردرگمی شهروندان در ارتباط با حقوق و تکالیف خود شده و دستگاه‌های اداری را در اعمال یکسان قوانین با مشکل مواجه می‌سازد. نبود ضمانت‌های اجرایی و ضعف سازوکارهای نظارتی در نظام اداری، موجب می‌شود اجرای حقوق شهروندی به‌صورت سلیقه‌ای و مقطعی باشد (سلمانی و همکاران، ۱۴۰۱، ۲۱۰). در نتیجه، شهروندان همواره شاهد نقض حقوق اولیه خود هستند و این امر اعتماد عمومی به دولت و مشارکت سیاسی را تضعیف می‌کند.

۲-۵-۲. فقدان فرهنگ پاسخگویی و مسئولیت‌پذیری

چالش مهم دیگر، ضعف در نهادینه‌سازی فرهنگ پاسخگویی در میان مسئولان سیاسی و اداری است. در حالی که پاسخگویی اقتضا می‌کند حاکمان خود را موظف به ارائه

گزارش و توضیح در برابر مردم بدانند، در عمل ساختار سیاسی ایران هنوز ظرفیت‌های لازم را برای این امر ایجاد نکرده است (امیری، ۱۳۹۵، ۸۶). فقدان فرهنگ پاسخگویی موجب تقویت تمرکزگرایی و انحصار قدرت می‌شود و حقوق شهروندی را به سطحی شعاری تقلیل می‌دهد. این شرایط نظارت شهروندان بر عملکرد دولت را دشوار ساخته و مانع جدی در مسیر توسعه سیاسی به‌شمار می‌رود.

۳-۲-۵. تعارضات و ناهماهنگی قوانین

وجود قوانین متعدد و گاه متعارض در حوزه حقوق شهروندی مانع بزرگی برای تحقق عملی این حقوق است. این تعارضات سبب می‌شوند نهادهای اجرایی و قضایی نتوانند رویه‌ای یکسان و منسجم در زمینه حقوق شهروندی اعمال کنند. نتیجه چنین وضعیتی، اجرای سلیقه‌ای قوانین و محدود شدن دسترسی شهروندان به حقوق اولیه است (سلیانی و همکاران، ۱۳۹۸، ۱۶۸). پیامد آن نیز کاهش سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی، و به تبع آن ضعف مشارکت سیاسی است. اصلاح و انسجام‌بخشی به قوانین از ملزومات جدی توسعه حقوق شهروندی در ایران محسوب می‌شود.

۴-۲-۵. ضعف آگاهی و آموزش حقوق شهروندی

کمبود آگاهی عمومی و ضعف آموزش در حوزه حقوق شهروندی یکی دیگر از موانع اصلی است. آگاهی شهروندان از حقوق و تکالیف خود پیش شرط مشارکت فعال سیاسی و اجتماعی است، اما فقدان آموزش رسمی و عمومی در این زمینه باعث شده بسیاری از شهروندان نسبت به حقوق خود آگاهی کافی نداشته باشند (خوشحال و خوشحال، ۱۳۹۸، ۱۸۰). در چنین شرایطی، بی‌تفاوتی سیاسی افزایش یافته و امکان مطالبه‌گری و نظارت اجتماعی تضعیف می‌شود. بنابراین، گسترش برنامه‌های آموزشی و آگاهی‌بخش درباره حقوق شهروندی گامی اساسی در مسیر توسعه سیاسی ایران است.

۵-۲-۵. ضعف نهادهای مستقل مدنی

نبود زیرساخت‌ها و نهادهای مستقل مدنی برای پیگیری حقوق شهروندی، مانع مهم دیگری است. در شرایطی که سازمان‌های مدنی و نهادهای غیردولتی امکان فعالیت

آزادانه نداشته باشند، شهروندان قادر به استیفای مستمر حقوق خود نخواهند بود. فقدان این نهادها موجب می‌شود حقوق شهروندی در سطح شعار باقی بماند و به ابزاری مؤثر برای توسعه سیاسی تبدیل نشود (نظری و همکاران، ۱۴۰۰، ۲۲۹). تقویت و حمایت از نهادهای مدنی مستقل و ایجاد فضای فعالیت آزادانه برای آنها شرط ضروری برای نهادینه کردن فرهنگ حقوق شهروندی در ایران است.

۶. نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر بروشنی اثبات کرد که پیوند میان حقوق شهروندی و توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران، پیوندی ساختاری و ارگانیک است که فراتر از تعاریف صوری حقوقی عمل می‌کند. استقرار توسعه سیاسی پایدار در گرو گذار از نگاه تکلیف‌محور به نگاه حق‌محور در تعاملات میان دولت و ملت است که این امر مشروعیت نظام را در مواجهه با چالش‌های عصر جدید بازسازی می‌نماید. یافته‌های پژوهش نشان داد که قانون اساسی به عنوان میثاقی ملی، ظرفیت‌های بی‌بدیلی برای تضمین آزادی‌های بنیادین و مشارکت سیاسی فراهم آورده است که نیازمند فعلیت یافتن در بدنه اجرایی کشور هستند. حقوق شهروندی زمانی به موتور محرکه توسعه تبدیل می‌شود که از حالت متون مکتوب خارج شده و به یک رویه زیسته در زندگی روزمره تمامی آحاد جامعه بدل گردد. تحلیل فرصت‌ها گویای این واقعیت است که نهادمندی قدرت و حاکمیت قانون می‌تواند هزینه‌های حکمرانی را از طریق افزایش سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی به طور چشم‌گیری کاهش دهد. توسعه سیاسی در ایران بدون توجه به تکثر فرهنگی و اجتماعی و همچنین فراهم آوردن بسترهای نقد آزادانه، نمی‌تواند به اهداف متعالی خود در حوزه کارآمدی دست یابد. از سوی دیگر، تقویت نهادهای مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد به عنوان حلقه‌های واسطه، مانع از رادیکالیزه شدن مطالبات اجتماعی شده و ثبات سیاسی را در بلندمدت تضمین می‌کند. شفافیت و جریان آزاد اطلاعات نیز به عنوان پیش‌شرط نظارت همگانی، از انباشت فساد در

لایه‌های پنهان قدرت جلوگیری کرده و پاسخگویی نهادی را به یک فرهنگ عمومی تبدیل می‌سازد. مدل تحلیلی این مطالعه بر چرخه متقابل حق‌مداری و نهادمندی تأکید دارد که در آن تضعیف یکی به طور اجتناب‌ناپذیری منجر به فرسایش دیگری در نظام سیاسی خواهد شد. برای رسیدن به توسعه همه‌جانبه، لازم است که نخبگان حاکم میان ضرورت‌های امنیتی و مطالبات آزادی‌خواهانه توازن دقیقی بر پایه موازین قانونی برقرار نمایند. عدالت آیین‌دادرسی و استقلال دستگاه قضا نیز به عنوان سنگ‌بنای حاکمیت قانون، اطمینان‌بخش شهروندان در مسیر کنشگری فعال سیاسی و اجتماعی محسوب می‌شوند. در نهایت، حقوق شهروندی نه یک امتیاز اعطایی از سوی دولت، بلکه زیربنای اصلی قدرت ملی و رکن رکین بقای نظام در دنیای پرتحول کنونی است. برآیند این تحلیل نشان می‌دهد که هرگونه گشایش در فضای سیاسی و حقوقی، مستقیماً به ارتقای جایگاه بین‌المللی و تاب‌آوری داخلی ایران منجر می‌گردد.

در لایه دوم تحلیل، مشخص گردید که چالش‌های پیش‌روی توسعه سیاسی در ایران عمدتاً ناشی از مقاومت ساختارهای سنتی و بروکراسی غیرپاسخگو در برابر تحولات مدرن شهروندی است. وجود قوانین متعارض و ابهام در برخی نصوص حقوقی، فضایی را برای تفاسیر سلیقه‌ای ایجاد کرده که می‌تواند امنیت حقوقی شهروندان را در حوزه‌های مختلف با مخاطره روبرو سازد. برای عبور از این بن‌بست‌های ساختاری، اصلاحات قانونی با رویکرد صیانت از حقوق بنیادین و تقویت شفافیت در تمامی ارکان قدرت یک ضرورت انکارناپذیر به شمار می‌رود. آموزش عمومی و ارتقای آگاهی‌های حقوقی در میان طبقات مختلف جامعه، بستر لازم را برای مطالبه‌گری قانونمند و جلوگیری از رفتارهای توده‌وار فراهم می‌سازد. توسعه سیاسی در ایران زمانی به ثمر می‌نشیند که نقد حاکمیت نه به عنوان یک تهدید امنیتی، بلکه به عنوان یک فرصت برای اصلاحات درون‌سیستمی و بهبود عملکردها پذیرفته شود. اخلاق سیاسی ایجاب می‌کند که کارگزاران نظام در برابر افکار عمومی پاسخگو بوده و مسئولیت پیامدهای سیاست‌گذاری‌های خود را به طور کامل بر عهده بگیرند. محدود کردن فعالیت احزاب مستقل و نهادهای مدنی، تنها به انتقال کنشگری‌های

سیاسی به فضا‌های غیررسمی و غیرقابل پیش‌بینی منجر می‌شود که برای ثبات ملی مخاطره‌آمیز است. نظام سیاسی باید از ظرفیت‌های فناوری‌های نوین برای برقراری دیالوگ مستقیم با نسل‌های جدید و شنیدن صداهای منتقد به نفع پویایی ساختار خود استفاده کند. تحقق شهروندی فعال مستلزم آن است که فرد احساس کند رأی و نظر او تأثیری واقعی و ملموس بر فرآیندهای تصمیم‌گیری کلان در کشور دارد. انسداد در مجاری مشارکت رسمی، نرخ بی‌تفاوتی سیاسی را افزایش داده و در بلندمدت منجر به گسست عمیق میان حاکمیت و بدنه اجتماعی جامعه می‌گردد. پیشنهادات راهبردی این پژوهش بر تقویت استقلال نهادهای نظارتی و حذف رانت‌های اطلاعاتی به منظور برقراری عدالت توزیعی در فرصت‌های سیاسی تأکید می‌ورزد. پایداری سیاسی تنها در سایه رضایت‌مندی عمومی حاصل می‌شود که آن هم ریشه در تأمین عادلانه حقوق شهروندی و کرامت انسانی در تمامی ابعاد زندگی دارد. در جمع‌بندی نهایی، می‌توان گفت که آینده توسعه سیاسی در ایران به میزان موفقیت در پیوند زدن آموزه‌های بومی با ضرورت‌های جهانی حقوق شهروندی بستگی دارد.

تضاد منافع

هیچ‌گونه تضاد منافی از سوی نویسنده گزارش نشده است.

حمایت مالی

این مقاله از هیچ‌گونه حمایت مالی برخوردار نبوده است.

منابع

امیری، سروش (۱۳۹۵). ریشه‌های ملی و بین‌المللی چالش‌های حقوق شهروندی در ایران. سیاست، ۱۰، ۹۷-۷۵.

بشیریه، حسین (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی سیاسی ایران: دوران جمهوری اسلامی. تهران: نشر نی.

بشیریه، حسین (۱۳۸۱). توسعه سیاسی و مشارکت در ایران. تهران: نشر نی.

بیدالله‌خانی، آرش؛ و فرخاری، محبوبه (۱۴۰۱). فراتحلیل عوامل مؤثر بر توسعه سیاسی در ایران بین سال‌های ۱۳۹۹-۱۳۹۰. نشریه دانش‌سیاسی، ۱۱۸(۱)، ۵۵-۸۲.

<https://doi.org/10.30497/pkn.2022.241752.2900>

پروین، خیراله؛ و فیروزی، مهدیه (۱۴۰۱). «شفافیت در امور عمومی به‌مثابه راهکار جلب اعتماد عمومی با تأکید بر نظام حقوقی ایران». فصلنامه مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران، ۵۲(۲)، ۶۱۶-۵۹۷.

جلالی، محمد؛ و موهبتی، احسان (۱۴۰۳). «حقوق و توسعه» در کشاکش رویکردهای نظری. پژوهش‌های حقوقی، ۲۳(۵۷)، ۱۳۵-۱۶۲.

جلالی، محمد؛ و موهبتی، احسان (۱۴۰۴). پارادایم‌های «حقوق و توسعه»: از مهندسی اقتصادی تا تورم حق‌ها. پژوهش‌های حقوق اقتصادی و تجاری، ۱۳(۱)، ۱۱۵-۱۴۷.

خلفازاده استمال، اسماعیل؛ معمارزاده طهران، غلامرضا؛ بهلولی زیناب، نادر؛ و بیگزاده، یوسف (۱۴۰۰). تأثیر نظام‌های اداری بر فرایند توسعه سیاسی در ایران و برخی کشورهای آسیایی: پژوهشی تطبیقی. مطالعات مدیریت دولتی ایران، ۴(۲)، ۱۹۱-۲۱۹.

خوشحال، فائزه؛ و خوشحال، امین (۱۳۹۸). چالش‌های حقوق شهروندی و مؤدیان مالیاتی. پژوهشنامه مالیات، ۲۷(۴۴)، ۱۶۷-۱۸۵.

دشتی، فرزانه؛ و شاحیدر، عبدالکریم (۱۴۰۱). تبیین نقش جامعه مدنی در تحقق حقوق شهروندی. فصلنامه تمدن حقوقی، ۵(۱۰)، ۷۱-۹۸.

روشنی، یونس؛ شریفی، ارکان؛ و فرکیش، هانه (۱۳۹۷). جایگاه نظام سیاسی تحزبی در شکل‌گیری و تحقق حقوق شهروندی. حقوق پزشکی، ۱۲، ۳۸۷-۳۹۸.

سلمانی، ذبیح‌اله؛ شریفی، ارکان؛ و فرکیش، هانه (۱۴۰۱). چالش‌های حقوق شهروندی در نظام اداری ایران در پرتوی حکمرانی خوب. تعالی حقوق، ۸(۳)، ۲۲۹-۱۹۹.

سلیانی، مسعود؛ فلاح‌زاده ابرقوئی، میرزا عبدالرسول؛ و معتضدیان، رسول (۱۳۹۸). حقوق شهروندی در نظام اداری: تحلیلی بر چالش‌های اجرا. حقوق اداری، ۷(۲۰)، ۱۴۷-۱۷۶.

شاه‌علی، احمدرضا؛ اسدی، مهدی؛ و سلیم بیگی، حمزه (۱۳۹۹). تحلیل مضمونی توسعه سیاسی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. ماهنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۳(۳)، ۶۱-۸۵.

عابدی اردکانی، محمد؛ و سلطانی، لقمان (۱۳۹۹). رابطه نظام اداری و توسعه سیاسی در جمهوری اسلامی ایران (با بهره‌گیری از الگوی نظری جاگورایب). فصلنامه سیاست، ۵۰(۲)، ۶۲۹-۶۴۹.

عالم، عبدالرحمن؛ و نوری اصل، احد (۱۳۹۸). حقوق نهادین شهروندی و مشارکت سیاسی (راهجوی توسعه سیاسی). فصلنامه سیاست، ۴۹(۱)، ۱۲۷-۱۴۵.

کاظمی، محمدرضا (۱۳۹۸). سرمایه اجتماعی و توسعه سیاسی در ایران معاصر. تهران: سمت.

گل محمدی، احمد؛ دین پرست، فانز؛ و کلاته، فرزاد (۱۴۰۱). توسعه سیاسی و نهادمندی قدرت سیاسی: ارائه الگویی نوین برای سنجش توسعه سیاسی. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۷(۲)، ۱۶۳-۲۰۶.

متقی، افشین؛ و قره‌بیگی، مصیب (۱۳۹۷). نقش حقوق شهروندی در توسعه‌ی سیاسی نهادهای شهری (موردپژوهی: شهرداری تهران). جغرافیا، ۱۶(۵۸)، ۱۰۰-۱۱۴.

محسنی، محمد و همکاران (۱۳۹۷). نظارت همگانی و شفافیت در حکومت. فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، ۸(۲)، ۳۴۵-۳۲۹.

محسنی، وجیه؛ هاشمی، سیدمحمد؛ جاوید، محمدجواد؛ و عباسی، بیژن (۱۳۹۸). تحلیل حقوقی نسبت سنجی حق دسترسی عموم به اطلاعات با تحقق حقوق شهروندی با تأکید بر نظام حقوقی ایران. پژوهش حقوق عمومی، ۲۰(۶۲)، ۳۲۱-۳۵۴.

محمدی‌فر، نجات؛ شهرام‌نیا، امیرمسعود؛ مسعودنیا، حسین؛ و حاتمی، عباس (۱۳۹۶). بررسی رابطه میان استیفای حقوق شهروندی با نوع مشارکت سیاسی در شهر اصفهان. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۸(۲)، ۱۶۲-۱۴۷.

محمدی‌فر، نجات؛ و مسعودی‌نیا، حسین (۱۳۹۵). بررسی رابطه میان استیفای حقوق شهروندی با میزان مشارکت سیاسی مطالعه موردی: بررسی تطبیقی دو شهر اصفهان و کرمانشاه. پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱۹(۶)، ۲۴۸-۲۱۳.

مظاهری، نادر (۱۳۹۷). سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی در ایران. تهران: نشر کویر.

ملاصالحی، محسن (۱۳۹۶). بررسی نسبت میان بهبود شاخص‌های حاکمیت قانون و توسعه سیاسی. مجلس و راهبرد، ۲۴(۸۹)، ۳۵-۵۴.

نظری، ولی‌اله؛ غلامی، محمد؛ صادقی، علی؛ و طرلان، فاطمه (۱۴۰۰). تحلیلی بر چالش‌های حقوق شهروندی در شهرهای ایران (مطالعه موردی: شهر قزوین). پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۵۳(۱)، ۲۴۱-۲۲۷.

هاشمی، سیدمحمد؛ همتی، مجتبی؛ و اسماعیل‌زاده، حسن (۱۳۸۸). حقوق شهروندی و توسعه شهری مشارکتی. فصلنامه تحقیقات حقوقی، ۱۲(۵۰)، ۴۹-۸۰.

هاشمیان جزی، محدثه؛ هاشمی، سیدحسین؛ و شمس ناتری، محمد ابراهیم (۱۴۰۱). رویکرد جمهوری اسلامی ایران به حقوق و آزادی‌های بنیادین با تأکید بر جرائم علیه امنیت ملی. رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۶(۶۰)، ۲۹-۴۴.

یعقوبی، محدثه؛ جعفری، علی؛ و سلمان‌زاده، جعفر (۱۴۰۳). بررسی نقاط قوت و ضعف قانون انتشار و دسترسی آزاد به اطلاعات از دیدگاه حقوق‌دانان. مجلس و راهبرد، ۳۱(۱۱۷)، ۴۹۷-۵۲۸.

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Business.

Bellamy, R. (2019). *Citizenship: A very short introduction*. Oxford University Press.

Diamond, L. (2015). *Developing democracy: Toward consolidation*. Johns Hopkins University Press.

Faulks, K. (2015). *Citizenship*. Routledge.

Gürbüz, E. (2020). Political development and citizenship rights: A comparative analysis of South Korea and Turkey. *Journal of Development and Social Studies*, 2(1), 1-15.

Habermas, J. (2015). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. MIT Press.

Heater, D. (2015). *A brief history of citizenship*. Bloomsbury Academic.

Huntington, S. P. (2015). *Political order in changing societies*. Yale University Press.

Inglehart, R., & Welzel, C. (2010). *Changing mass politics: The shifting foundations of political attitudes and behavior*. Cambridge University Press.

Inglehart, R., & Welzel, C. (2017). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press.

Isin, E. F. (2015). *Citizenship after Orientalism: An unsentimental education*. Routledge.

Marshall, T. H. (2016). *Citizenship and social class*. Pluto Press.

Parekh, B. (2016). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Palgrave Macmillan.

Pateman, C. (2013). *Participation and democratic theory* (New ed.). Cambridge University Press.

Schmitter, P. C. (2015). Democracy's past and future: Reconsidering transitions and consolidations. *Journal of Democracy*, 26(1), 11-28.

Shachar, A. (2016). *The birthright lottery: Citizenship and global inequality*. Harvard University Press.

Turner, B. S. (2017). *Citizenship and capitalism*. SAGE Publications.

